

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ТЕХНОЛОГІЙ ТА ДИЗАЙНУ

СЕРГІЙ МАТЯШ

**ЛЮДИНА
В МІСТІ:
СОЦІОЛОГІЧНІ НАРИСИ**

Монографія

КИЇВ 2023

УДК 316
МЗ4

Рецензент

Кулиняк М. А. – канд. мистецтвознавства, декан факультету культурних і креативних індустрій Київського національного університету технологій та дизайну

МЗ4 Матяш С. В. Людина в місті: соціологічні нариси. Моногр. Видання 2-е, перероблене і доповнене. Київ: КНУТД, 2023. 176 с.

ISBN 978-617-7763-22-1

Що таке сучасне місто? Які можливості воно надає модерній людині? В чому головні тренди соціокультурного простору сучасного міського середовища? До яких урбаністичних трансформацій готуватися?

Ці та низку інших питань аналізує автор пропонованої книги, спираючись на численні соціологічні, історичні та урбаністичні дослідження. Переконаливо та виразно постає образ сучасного міста, суперечливі тенденції розвитку міського простору, соціокультурні характеристики містянина.

УДК 316

ISBN 978-617-7763-22-1

© Матяш С. В., 2023

© Київський національний
університет технологій та
дизайну, 2023

З М І С Т

Вступ	4
РОЗДІЛ 1. МІСТО: ТРОХИ ІСТОРІЇ	9
1.1. З ЧОГО ПОЧИНАЄТЬСЯ МІСТО	9
1.2. РЕТРОСПЕКТИВА ПРЕДСТАВЛЕНЬ ПРО МІСТО	15
1.3. УРБАНІЗАЦІЯ ТА МІСЬКІ АГЛОМЕРАЦІЇ	21
1.4. МІСТО ЯК ПРОСТОРОВЕ ЯВИЩЕ	29
РОЗДІЛ 2. МИ В МІСТІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ГОРОДЯНИНА	38
2.1. СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ І СКЛАД ГОРОДЯН	38
2.2. МІСТО ЯК ВУЗОЛ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ	62
2.3. ІНФОРМАЦІЙНИЙ СВІТ МІСТЯНИНА	71
2.4. СПЕЦИФІКА МІСЬКОГО СПІЛКУВАННЯ	95
2.5. ДОСУГ ТА РОЗВИТОК КУЛЬТУРНОГО ПОТЕНЦІАЛУ МІСТА	116
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР. ЕКОЛОГІЯ. ПЕРСПЕКТИВИ	124
3.1. ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ	124
3.2. ЕКОЛОГІЗАЦІЯ МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА	144
3.3. УРБАНІЗАЦІЯ БЕЗ МІСТ	157
ЗАКЛЮЧЕННЯ	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	172

ВСТУП

У вечірньому місті багато вогнів. Але, ймовірно, кожному мешканцю міста знайомий якийсь незрозумілий почуття, коли в вечірній сутінках десь у районі міських новобудов він бачить на силуетах високих будинків багато яскраво освітлених вікон. Незважаючи на всю архітектурну одноманітність наших міських житлових будівель, ці вогники, що свідчать про різноманіття людського духу, нашої несхожості, чимось нагадують нічне зіркове небо, глибоке і безкрайне.

Людина і місто... З чого складається в нашому уявленні міський образ життя, в чому відмінність життя мешканців Києва, Таллінна, Варшави? В Києві існують свої, лише йому властиві міські атрибути, в Варшаві – свої. Але є щось загальне, що робить багато таких особливостей близькими і створює уявлення про міський образ життя як такий.

Хоча народна мудрість і попереджає від спроб охопити незміряне, але величезна кількість деталей міського життя, властивого лише місту, вимагає серйозного вивчення та узагальнення.

Природа не терпить одноманіття, на одному дереві ми не знайдемо двох однакових листків. Стандарт матеріального оточення спричинює стандартизацію мислення, людської особистості. Місто, за твердженнями соціолога, має властивість «незбагненності». Воно оточує людину, впливаючи на неї щосекундно шумом натовпу, гуркотом транспорту, вечірніми вогнями. Чи комфортне наше житло, чи красивий будинок, хто наші сусіди – все це стає частиною свідомості, створюючи свого роду морально-психологічний клімат міського середовища.

Протиріччя і багатозначні процеси урбанізації, пов'язані зі зростаючим впливом великих міст на людське життя і різким загостренням різноманітних проблем у цьому контексті, роблять місто важливим об'єктом наукового аналізу.

Під поняттям «урбанізація» (від лат. Urbs – місто, urbanus – міський) зазвичай розуміють історичний процес зростання ролі міст у житті суспільства, обумовлений об'єктивною необхідністю концентрації та інтеграції матеріального і духовного виробництва, форм і способів соціального суспільства. Урбанізація пов'язана з процесами територіальної локалізації різних аспектів суспільного життя великих міст, які перетворюються в провідні центри управління розвитком суспільства, науково-технічного та культурного прогресу.

Зміст урбанізаційних процесів в основному розкривається через дію двох взаємопов'язаних тенденцій. Перша з них полягає в концентрації економічного та культурного потенціалу суспільства великих міських центрах, що, звичайно, створює умови для їх зміцнення. Друга проявляється у поширенні результатів діяльності провідних центрів на інші регіони країни.

Між тим, міське населення світу зростає дуже швидко. Якщо на початку нашого століття воно становило трохи більше 10% населення планети, то до початку XXI століття досягло 50%. Кожен рік населення міст збільшується на 50 млн. людей. У Японії вже чотири п'ятих мешканців проживають у містах. Навіть у таких, здавалося б, переважно аграрних країнах, як Сирія і Єгипет, частка міського населення досягає 50%. На початок 2022 року на планеті налічувалося 433 міста-мільйонера, які зібрали більше однієї п'ятої частини населення земної кулі. В свою чергу на початок 2022 року в Україні налічувалося 461 місто. З них 3 міста з населенням понад мільйон людей.

За даними статистики, у містах ФРН сьогодні проживає 94% населення, у США – 74–75%, у Великобританії – 76%. Міське населення України складає сьогодні 69%. З урахуванням негативних наслідків «вимивання» сільського населення можна вважати, що ми досягли свого роду розумного піку урбанізації.

Урбанізаційні процеси породжують цілий ряд негативних наслідків, які перетворилися на необхідні атрибути міського життя. Громадські витрати на побутове і транспортне обслуговування різко зростають, оскільки змінюються та ускладнюються щоденні справи і

інші поїздки. Городянин витрачає на це значну частину доби, в години «пік» з притаманними їм штовханиною, шумом, транспортними «пробками» підсилюють дискомфорт і психологічну напруженість.

Виникає так званий міський синдром: почуття загубленості у натовпі, у великій кількості небажаних контактів з людьми, негативне сприйняття ритмів міського життя, протилежне відчуттю провінційного затишку. При необхідності життя у забрудненому навколишньому середовищі ускладнено спілкування з природою. Контроль над власним середовищем існування втрачається, наростає деприватизація життєдіяльності, з'являється нова форма відчуження, що підриває автономію особистого життя.

Додамо також, що міжособисті контакти в умовах міського життя надзвичайно рідко обираються нами свідомо. Зазвичай це сфера, в яку ми потрапляємо поза нашою волею через склалася обставини. Від дитинства ми проходимо через заздалегідь задані установи, взаємодіючи і спілкуючись там з великою кількістю людей незалежно від свого бажання. Чи ми обираємо сусідів, однокласників і однокурсників, сімейного лікаря і колег по роботі? Задоволення потреби в усамітненому відпочинку взагалі не передбачається в сучасному міському середовищі.

За своєю природою, місто – це безладний конгломерат людей, що склався механічно. Його мешканці «анонімні». І це важлива риса міського способу життя. У міському середовищі людина виходить із своєї спільноти з її обмежуючими умовностями, з індивідуальною коміркою для кожного, чітко визначеною родинними та сімейними зв'язками, оточена друзями та сусідами. Місто – це місце, де можна розчинитися у натовпі незнайомих людей, де ти стикаєшся з несподіванками, новими враженнями і відчуваєш свободу від шаблонних поглядів. Навіть для мешканця великого міста, знайомого з його атмосферою, тимчасове переїзд у інше місто супроводжується якоюсь важко пояснимою розкріпаченістю разом із зростанням почуття самотності.

Ойкумена – частина суші, населена людьми... Цей термін вперше зустрічається у Гекатея Мілетського – давньогрецького

історика, географа, автора «Географії», в якій наведені характеристики відомих давнім грекам країн і народів.

Описи соціального простору відіграли важливу роль у історії людської думки з найдавніших часів до сьогодення. Вони використовувалися в ученнях Платона і Аристотеля, Лао-Цзи і Шан Яна, Мора і Кампанелли, Ф. Бекона і О. Конта. У будь-яких, більш або менш значних філософських концепціях або соціальних утопіях аналізуються питання ролі географічного фактора в житті суспільства, оптимальних форм поселення (наприклад, концепції «назад до природи», «оптимального міста»), середовища проживання людини.

Сучасна філософська думка тлумачить простір, з одного боку, як певну загальну форму світу, людського світу, а з другого – як форму буття людей, людського самовизначення. На рівні не наукового, а повсякденного свідомості міський житель починає все краще розуміти значення того, що його особистий, «персоналізований» простір – дім, житло, квартира – представляє собою певне притулок від надмірної динаміки сучасного життя, засіб психологічної адаптації, підтримання нормального життєвого тону.

Усі компоненти, атрибутика міського способу життя тисячами ниток пов'язані з загальними закономірностями соціально-економічного розвитку суспільства, характером його соціальних відносин. Складне переплетення об'єктивних процесів концентрації та інтеграції різноманітних форм і видів матеріальної та духовної діяльності, спілкування, способу життя породжує досить гострі проблеми і безуспішні спроби централізованого впливу на розвиток міського поселення. «Іронія історичного розвитку міст, – пише Ф. Осборн у передмові до книги П. Селфа «Міста виходять за свої межі», – полягає в тому, що деякі з найбагородніших спроб усунути їх недоліки, які виникли спочатку внаслідок безладного зростання, насправді не могли завадити містам рости ще більш безладно» [41, с. 10].

Таким чином, можна констатувати, що поява міст – це об'єктивний процес. Потреба у інтеграції та концентрації різних

сфер і видів діяльності, інтенсифікація соціальних процесів – всі ці фактори сприяли появі такого необхідного типу поселення, як місто. Багато чисельних історичних фактів заснування тих чи інших конкретних міст указами правителів народів і країн лише підтверджують об'єктивний характер появи міст. Вони були засновані під час походів Олександра Македонського і Юлія Цезаря. Міста будували князь Володимир і фараон Аменхотеп. Існування деяких з них було короткочасним. Урбанізаційні процеси швидко наростають. Міська система, можливо, найдинамічніша в світі. А пізнання міста – це пізнання суспільства в цілому.

РОЗДІЛ 1

МІСТО: ТРОХИ ІСТОРІЇ

1.1. З ЧОГО ПОЧИНАЄТЬСЯ МІСТО

Що ж таке місто? Це питання не настільки просте, як може здатися на перший погляд. Наукових визначень терміну «місто» – велика кількість. Фахівці обговорюють питання про головний критерій у визначенні поняття «місто». Якими повинні бути величина, структура, характер поселення людей, щоб їх можна було назвати мешканцями міста? Серед існуючих офіційних критеріїв визначення певного поселення як міського використовуються чисельність населення, види занять жителів (переважно не пов'язані з сільським господарством), тип забудови території, благоустрій житла і, нарешті, традиції, завдяки яким у списку міст іноді фігурують поселення, які давно втратили реальний статус міста. Останнє особливо характерно для Англії, скандинавських та деяких інших країн.

Різні представники різних наукових дисциплін по-різному підходять до визначення поняття «місто». Тут слід зауважити, що в західній науковій літературі навіть робилися спроби створення спеціальних наук про закони життєвого середовища суспільства. Пропонувалися ідеї створення екістики – науки про закони розселення людства, проксеміки – науки про закони формування простору безпосереднього спілкування людей, просторових аспектів культури.

Так чи інакше, екістичні, проксемічні аспекти вивчення людини увійшли в традиційну лінію економічних, політичних, демографічних і, передусім, соціологічних знань про закономірності урбанізаційних процесів.

У цьому сенсі для економіста місто – це, передусім, населений пункт, в якому переважна кількість жителів не займається професійно сільським господарством. Розділення праці на протязі

певного історичного періоду призводить передусім до відокремлення промислової і торговельної праці від сільськогосподарської праці і, отже, до розчленування міста та села. Закономірність зростання промислового населення за рахунок сільського господарства і складає, власне, економічну основу урбанізації.

У просторовому аспекті місто асоціюється з місцем, де концентрується населення, житло. Це певна точка простору, де перетинаються дороги і комунікації, соціальні інститути і взагалі життя.

Соціальний аспект урбанізації як головної ознаки міського поселення зазвичай використовує термін «міський спосіб життя», хоча сам по собі цей термін вимагає серйозного аналізу. Французькі дослідники Ж. Боже-Гарньє і Ж. Шабо пишуть: «Ми майже не можемо визначити міський спосіб життя інакше, як протиставляючи його сільському, тобто знаходимося на межі тавтології» [4, с. 38].

Оригінальний підхід до аналізу відношення «місто – людина» був запропонований американським дослідником К. Лінчем. Основним сюжетом наукового узагальнення для нього виступає міське середовище в людському сприйнятті, тобто образ міста.

Місто для нас представляється не з позиції будь-якого професійного становлення, а з позиції людини, яка живе в ньому, щоденно і щогодини сприймає його повсякденні риси, фрагменти предметного середовища, своє просторове оточення.

Давно помічено, що місто сприймається по-різному мандрівником, ученим і місцевим мешканцем. Один шукає в ньому «приємності для очей», інший – «статистичні та географічні дані», а третій живе в ньому і сам створює його. Досліджуючи образ міста, К. Лінч прагнув структурувати його, виявити основні елементи середовища проживання, за якими людина будує свого роду «каркас, уявлення про місто, в якому вона живе». За думкою американського вченого-градознавця, такими елементами є шляхи (вулиці, тротуари, автомагістралі), межі (береги, стіни), зони проживання, вузли транспорту, будь-які архітектурні орієнтири...

Чисто візуальний підхід до міста, погляд на нього як очима завітного туриста, досить обмежений, але не лишений підстав, коли йдеться про осмислення відношень містянина та його оточення. Адже середовище – це соціальне поняття. І місто – це грандіозний просторовий феномен, який існує у потоці часу, неперервно змінюючись, як змінюються сліди культури та єднання людства, що існують в ньому. Середовище міста виступає своєрідним кодом, яким фіксується не лише образ міста, а й образ часу, зв'язок людини з минулим та перспективи майбутнього.

Відомий київський архітектор Ю. Асеев у статті під назвою «Формула Києва» зазначає, що обличчя міста «в багатьох відношеннях формує свідомість та поведінку людини. Пражанина можна відрізнити від марсельця, киянина – від львів'янина, одесита – від харківчанина. І місто, як людина: з роками зростає, змінюється його образ, але завжди залишається, в кінцевому рахунку, самим собою». До постійних складових «формули міста» автор відносить природні умови (рельєф, клімат) та планування будівель, пам'ятники історії та топоніміку, традиції та естетичні уявлення людей. Київ XI століття відрізнявся від Києва XVII століття, Київ XIX століття дуже відрізняється від сучасного міста. І незважаючи на те, що на сьогодні історично складене міське середовище займає лише 14% міської території, саме тут яскраво проявляється образ міста, його індивідуальний обличчя.

У К. Паустовського є оповідання «Італійські записки», де зустрічається дуже цікавий образний вираз – «відчуття Риму». Це відчуття, за думкою письменника (до речі, який багато років прожив у Києві та присвятив йому чимало сторінок), складається з безлічі думок і вражень, які викликає місто. Звідси й самосвідомість мешканців, що виражається у формулах – «ми кияни», «ми харків'яни», «ми полтавчани».

Отже, що таке місто? Ми вже наводили свого роду «від'ємне» визначення міського образу життя, дане французькими дослідниками Ж. Боже-Гарньє і Ж. Шабо, які стверджували, що таке поняття неможливо визначити інакше, як «несільське». Такі спроби визначення є і в українській соціології.

Однак підхід до різних наукових визначень шляхом перерахування окремих властивостей, ознак об'єкта дослідження, за допомогою опису тих чи інших його характеристик іноді є обґрунтованим. Ми спробуємо розглянути відношення «людина – місто» саме за допомогою характеристик різних аспектів, властивих образу життя мешканця, специфіки міського середовища і його впливу на життя сучасної людини. Але передусім зробимо невеликий екскурс в історію міста, його становлення як форми поселення людей, еволюцію міських відносин.

Відомий американський історик Л. Мамфорд вважає, що міста у своєму розвитку проходять три етапи. Перший притаманний початковому періоду існування міської цивілізації, коли зв'язок міста з природою, середовищем має «симбіотичний» характер: закритий енергетичний баланс, використання органічних джерел життєдіяльності – питної води, їжі, палива.

На другому етапі урбанізації інтенсивно розвиваються великі сухопутні, річкові, морські комунікації. Місто залучає до своєї сфери людські та матеріальні ресурси, що знаходяться далеко за межами його безпосереднього оточення. Починається руйнування природи, зміна ландшафту. Розвивається добувна промисловість. Відбувається формування «ери утилітаризму» [28].

Розвиток промисловості і залізниць, зростання міських конурбацій позначають третій етап. У містах формується власне штучне середовище проживання. Місто – всеоб'єднувальне. Воно поширює свій вплив на передмістя, малі міста, передміський ландшафт.

Панорама сучасного міського пейзажу вражає. Десятки сторінок у «Соборі Паризької Богоматері» присвятив Віктор Гюго опису Парижа з висоти пташиного польоту. Можливо, сучасне обличчя Києва відкривається передусім з дніпровських круч, оскільки його багаторівневий історичний образ видно з лівого берега. Наш Київ – місто на високому березі річки вічного руху. Він нібито «пропливає» повз річку. Саме це властивість міста – бути втіленням зв'язку часів – найбільше цінується сьогодні, в епоху

широкого поширення туризму. Назва «вічне місто» традиційно пов'язується з Римом. Але чи має Рим на це підстави?

Сучасне місто зі своїм різноманіттям рис і характеристик – це результат історичного розвитку. Історія міста, трансформація його основних характеристик є наслідком розвитку продуктивних сил людства і зміни виробничих відносин. Насправді, виникнення міста є результатом відокремлення ремесла від землеробства. Місто в епоху рабовласництва виступає місцем скупчення ремісників, торгівлі, військової та світської знаті, храму – духовної еліти суспільства. Особлива історична роль належить античному полису – центру всього життя держави. Справді, антична цивілізація в цілому має яскраво виражений міський характер.

Не випадково з'явилось висловлення, що історія античного світу – це історія античних міст. Саме в античних містах була створена культура античного світу – безцінний внесок у скарбницю загальнолюдської культури.

Географічні умови, етнічне оточення, історичні долі визначили неповторне обличчя кожного міста. Розвиток соціально-економічної і політичної структури, культурного образу античного міста підпорядковується деяким загальним закономірностям розвитку античного рабовласництва.

Далі, після короткочасного занепаду міст у ранньому середньовіччі (приблизно VI–X століття) у зв'язку з пануванням натурального господарства, настає якісний стрибок у розвитку міських відносин. Подальший розвиток продуктивних сил, поглиблення суспільного поділу праці призводять до концентрації населення у містах, ускладнення соціальної структури суспільства. На історичній арені з'являється нове обличчя – міщанин. Стан, який користується непереборними привілеями і вольностями – має особисту свободу, бере участь у виборних органах, звільнений від феодалних повинностей.

Виникнення найдавніших міст на Русі у VIII столітті В. О. Ключевський пов'язує з успіхами давніх слов'ян у розвитку торгівлі. Не випадково термін «торгові міста». Перехідний погляд на географію розташування Києва, Переяслава, Чернігова, Любеча,

Полоцька показує їх зв'язок з основним річковим шляхом «із варягів у греки».

Появі цих міст передував тривалий процес, який включав в себе виникнення східних торгових пунктів, місць промислового обміну, куди збиралися ремісники та мисливці, деревообробники та землероби. Збиралися для «гостьби», як казали в старовину. Такі збірні пункти отримали назву погостів. Пізніше на цих сільських ринках ставилися християнські храми, біля церков ховали покійних. Отож, сучасне значення погоста як цвинтаря походить звідси.

З церковними приходами суміщається адміністративне поділ на торгово-промислові округи, що склалися навколо населеного пункту. Найдавніші торгові міста Русі, що потребували захисту, озброїлися, оточувалися стінами, створювали військову організацію. Промислові центри перетворювалися на укріплені пункти. Не випадково давні скандинавські саги називають Київську Русь країною Гардарик, що означає «царство міст».

Процес виникнення міст на Русі призводив до появи відповідних соціальних груп серед міського населення, серед яких поширеними були торговці, озброєні купці. Відома легенда про те, як Олег, що прибув із півночі, обдурих своїх земляків – київських князів Аскольда та Діра, щоб витягти їх з міста. В. О. Ключевський приводить цей розповідь зі стародавньої руської літописи для характеристики численної соціальної групи на Русі, що поєднала в собі торговельну та військову функції.

Розвиток промислового виробництва різко прискорює міські процеси, які розпочалися в період розквіту Середньовіччя. Соціальна структура міського населення стає ще більш складною та поляризованою. Місто вже представляє собою факт концентрації населення, засобів виробництва, насолод, потреб, тоді як у селі спостерігається протилежний факт – ізольованість та роз'єднаність... Разом з містом з'являється необхідність адміністрації, поліції, податків і т.д. Місто перетворюється на вузол різноманітних функцій так званих міських інститутів – економічних, політичних, ідеологічних, технічних, інформаційних, культурних тощо, які зосереджені в міському просторі.

У той же час історична накопиченість його характерних рис, що традиційно визначають образ міського поселення, починає змінюватися іншою тенденцією – трансляцією, поширенням економічного, соціального та культурного потенціалу міста назовні, на суспільство в цілому.

Практично на всіх основних етапах еволюції світових цивілізацій міста представляли собою їх найяскравіше втілення. Саме в містах проживали вищі шари правлячої та заможної еліти. Центри військової потужності та адміністративно-фіскального управління, науки та релігії, торгівлі та ремесел, культури та освіти перебували в містах.

Імпульси змін в суспільстві відображалися в міському житті, так само як її реформи стали поштовхом до змін життя всього суспільства. Міське життя, як центр нерозривних суперечностей, місце переплетіння всього позитивного і негативного, добра і зла, реакції і прогресу, всього того, що взагалі може породити людство, особливо сильно формується в епоху промислової революції, капіталізму. Ж.-Ж. Руссо, духовний пастир французької буржуазної революції XVIII століття і великий гуманіст, не випадково, розкриваючи недоліки міста, виключав його з бажаного образу майбутнього. В інший час, в іншій країні, в інших обставинах подібну позицію займав і великий мислитель М. К. Ганді.

І сьогодні в розвитку міст, у їх внутрішньому руху та взаємозв'язках з навколишнім світом, закріплюються провідні тенденції розвитку суспільства. Починаючи з соціалістів-утопістів Т. Мора і Т. Кампанелли, концепції майбутнього, ідеальної організації суспільства втілювалися у форму міста. Але вони мали своїх передвісників.

1.2. РЕТРОСПЕКТИВА ПРЕДСТАВЛЕНЬ ПРО МІСТО

Не знаючи про минуле, люди мало можуть правильно оцінювати сучасність та мати найпростіше уявлення про майбутнє. З найдавніших часів до нас доходять перші відомості про міста, їх будівництво, життя, устрій та культуру. Згідно з епосом про

міфологічного героя давньої Месопотамії Гільгамеша, давній шумерський город Урук був заснований богами. У описі цього міста виражені уявлення древніх про те, яким повинно бути місто, його будівлі, зелені околиці, доми мешканців.

При цьому ідея города, відбиваючись в релігійних віруваннях, передає тодішні уявлення про світ взагалі. Сходінчаста вежа (Зикурат) в шумерській міфології та Біблії несе велике смислове навантаження в концепції світового устрою.

У давньоіндійському трактаті «Шильпашастра» міститься опис принципів забудови міст та вибору для них найбільш підходящої території. У давньокитайському архітектурному трактаті «Ін Цзао-фаши», написаному Лі Мінчжуном, приведені правила спорудження будівель і міст, в яких багаторічний практичний досвід доповнюється космогонічними та релігійними уявленнями давніх людей.

Спроби реалізації ідеї ідеального устрою міст ми знаходимо у численних колоніях Давньої Греції. Міста, за словами Аристотеля, – це місця, де люди живуть колективно ради єдиної благородної мети. Він також описує структуру міського населення за професійною належністю, визначає його чисельність та способи благоустрою міської території. З посиланням на думку античного градобудівника Гіпподама Мілетського, він писав про те, що територія міста поділяється на три частини: священну, загальнодоступну та приватну. За формою воно прямокутне, що пізніше знаходить відображення в схемах будівництва римських таборів, міст періоду Ренесансу та класицизму.

Уявлення про ідеальне місто майбутнього зустрічається у Леонардо да Вінчі, Альбрехта Дюрера, представників утопічного соціалізму. У 1516 році у бельгійському місті Лувен побачила світ книга з довгою й спокусливою назвою «Золота книга, так само корисна, як забавна, про найкращий устрій держави та новий острів Утопія», написана видатним англійським філософом та державним діячем Томасом Мором. Це опис уявного морського подорожі на певний уявний острів. Розмова автора з мореплавцем перетворюється на критичний аналіз тодішнього суспільного

устрою. Сюжет не новий. У подібному жанрі давньогрецький автор Лукіан у своїй «Істинній історії» описує ідеальне місто на «острові блаженних»: як будто весь город збудований з золота, а його оточуючі стіни – зі смарагду; всі сім воріт зроблені з коричневого дерева. Поряд з містом тече ріка найчудовіших благоуханих смол, шириною у сто царських ліктів і глибиною 50 ліктів, така, що в ній можна плавати.

Багато сторінок у праці Мора присвячено опису соціального складу містян, їх занять та способу життя. Книзі Мора було призначено стати помітним явищем у історії суспільно-політичних вчень. Саме її назва надала ім'я одній з них – утопічному соціалізму. Але не лише зміст, а й форма подання – опис фантастичних міст – зближує різних тлумачів цієї доктрини. «Місто Сонця» – так назвав свою книгу інший соціаліст-утопіст, італійський монах Томмазо Кампанелла. Протестантський священик і педагог Йоганн Валентин Андреа пропонує опис республіки, яка називається Християнополісом. Книги «Нова Атлантида» англійського філософа-матеріаліста Френсіса Бекона, «Нова Соліма» Семюеля Гота, відомий опис Джонатана Свіфта подорожей Гуллівера... Перелік можна продовжити.

Мабуть, не випадково період розквіту утопічного роману в XVII–XVIII століттях співпадає з часом значного розвитку європейської міської забудови, центром якої стає Франція. Саме французькі утопісти мріють про перебудову суспільства, втілюючи свої ідеали в нових формах людських поселень, формах ідеальних міст. Так, Дені Верес, автор роману «Історія севарамбов, які живуть у частині третього континенту, зазвичай називаного австралійською землею», поселяє своїх героїв у житла-комуні. У роботі Луї Себастьяна Мерсе, який описує Париж 2440 року, вперше з'являється критика умов життя у великому місті – забрудненого повітря, шуму транспорту, перенаселеності. Вершиною утопічних уявлень про місто майбутнього став образ «комуністичного міста» у роботі Мореллі «Кодекс природи».

У XIX столітті класиками утопічного соціалізму Робертом Оуеном і Шарлем Фур'є було піддано критиці великі міста. Їхне

місце в майбутньому повинні зайняти невеликі «трудоі поселення-комуні» або «фаланстери». Перші розумілися як сільськогосподарські кооперативи з елементами промислового виробництва, що склалися з 2–2,5 тисяч осіб. У другому випадку йшлося про соціальні комуні, що розташовувалися в одній великій будівлі для 400–500 сімей.

Такі погляди щодо перспектив великих міст поділяв Філіппо Мікеле Буонаротті. Майбутнє, на його думку, обійдеться без столиць і великих міст, існування яких є симптомом суспільного недуга і неминучим передвісником громадянських потрясінь. Втім, існували й інші погляди. Французький соціаліст-утопіст Етьєн Кабе, автор книги «Подорож до Ікарії», вважав, що великі міста залишаться, а їх архітектура стане символом дружби між людьми. Місто Кабе оточене зеленню, в ньому немає шкідливого виробництва. Широкі вулиці великого міста з парками та фонтанами, повітряним транспортом та електрикою, розвинена сфера послуг... Такий образ міста майбутнього виникає в американській утопії «Зоряний погляд» Едуарда Беллами.

Уявлення утопістів є наївними, але прогулянки по їх містам допомагають розібратися в сучасних уявленнях про перспективи багатьох урбанізаційних процесів.

Сучасна інтерпретація уявлень про місто та міські відносини, урбанізаційних процесів відрізняється від їх трактування утопічними мислителями. Однією з центральних ідей сучасної концепції є положення про еволюцію протилежності між містом та селом як однією з закономірностей суспільного розвитку.

Історія класичної давнини – це історія міст, але міст, заснованих на земельній власності та землеволодінні; історія Азії – це своєрідна єдність міста та села (справжні великі міста можна розглядати тут як країни, як ростовища в економічному укладі власним чином). У середні віки (германська епоха) село як таке стає відправною точкою історії, подальший розвиток якої відбувається вже у формі протилежності між містом та селом.

Деякі дослідники розглядали ці процеси в тісному зв'язку з етапами суспільного розвитку, історичною необхідністю. Ліквідація

протилежності між містом та селом не тільки можлива. Вона стала прямою необхідністю для самого промислового виробництва, як і для виробництва сільськогосподарського, а, крім того, вона необхідна в інтересах громадської гігієни... Знищення розриву між містом та селом не є утопією також і з того боку, з якого умовою його є можливо більш рівномірне розподілення великої промисловості на тій чи іншій території поселення. Відомо, що в обличчі великих міст цивілізація залишила нам спадок, від якого відбавитися буде варто багато часу і зусиль. Проте вони повинні бути усунуті, хоча б це був дуже тривалий процес. Думка достатньо спірна. Місто – це не просто «слід» з історії суспільства, а соціальне явище, що має властивості тільки йому притаманні закономірності розвитку. Однак, очевидно можна погодитися, якщо мати на увазі ідеал далекого майбутнього, але ні в якому разі актуальну задачу політики. Втім, ідеальна організація суспільства майбутнього, втілена у формі міського розвитку, і сьогодні панує у розумах юристів і соціологів, істориків і фантастів.

Сучасні наукові уявлення про урбанізацію виходять далеко за межі механічного зростання міст, концентрації населення в них. Урбанізаційні процеси пов'язані з глибокими перетвореннями як міста, так і села на основі розвитку промисловості, транспорту, масових комунікацій, сфери обслуговування і ін., тобто охоплюють всі аспекти розвитку суспільства. При цьому між факторами урбанізації та її основними ознаками існує досить складне переплетення причинно-наслідкових зв'язків. Багато факторів, що сприяють прискоренню урбанізаційних процесів, самі знаходять сприятливі умови розвитку в урбанізованому середовищі, перетворюючись з причин на наслідок.

На сучасні західні концепції міста вплинули помітні теоретичні уявлення видатних мислителів минулого, таких як М. Вебер, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, Г. Тард, Г. Зіммель, М. Вебер, К. Бюхер та ін. Етапи розвитку соціології міста в цілому відповідають періоду еволюції міських систем поселень. Можна сказати, що кожен етап у розвитку урбанізації породжував свої

теоретичні погляди, що відповідають рівню розвитку продуктивних сил, соціального і духовного життя суспільства.

У період з кінця ХІХ і протягом перших десятиліть ХХ століття з'явилися перші роботи, що торкалися проблем соціології міста: книга Макса Вебера «Місто», збірник «Великі міста, їх суспільне, політичне і економічне значення», серед авторів якого Карл Бюхер, Георг Зіммель та ін. Варто відзначити, що інтерес до міської проблематики таких великих представників соціологічної науки не випадковий. Питання розвитку міста, міського населення займають міцне місце у дослідженнях громадських явищ. У своїй роботі «Місто» М. Вебер наводить одне з перших визначень міста, яке, на думку автора, є великим поселенням, де «взаємне особисте знайомство один з одним, відмінне від сусідського зв'язку... відсутнє» [7, с. 8]. Подібне визначення через протилежність ми бачимо і у сучасних зарубіжних та радянських дослідників, які акцентують увагу на протилежному до сільського характері міських ознак. Ідеальною моделлю міста М. Вебер вважав середньовічне місто, в якому дійсно містяться, хоч і не у розвинутому вигляді, всі основні характеристики сучасного міського поселення.

Нові форми взаємодії людей, властиві міському способу життя, зауважують автори вже згаданої збірки. Соціальне розшарування, конкуренція і диференціація населення, особливості психологічного світу містянина, його раціональність, скептицизм, байдужість до оточуючих вимагають спеціального вивчення. Саме поява міст і їх розвиток вони пов'язують з прогресом промислового виробництва. З перенесенням центру соціології міста з Європи в США у 20–70-і роки фахівці пов'язують наступний етап у розвитку досліджень урбанізаційних процесів. Серед факторів, що сприяли цьому, слід назвати значне інтенсифікування міграційних потоків, подальший розвиток продуктивних сил, зростання соціально-політичної активності населення. Для робіт таких соціологів, як Л. Вірт, подружжя Р. і Х. Лунд, Г. Радфілд, характерна психологізація в інтерпретації соціальних явищ, велика кількість емпіричних досліджень. Проблеми адаптації, соціальних, національних і расових відносин у місті, соціальної організації

простору, способу життя міського населення стали предметом серйозного наукового аналізу. Фундаментальна робота Р. і Х. Лунд «Середнє місто» стала подією у розвитку соціологічної науки.

Подальше поглиблення досліджень окремих аспектів міських процесів відбувається в працях американських соціологів, таких як А. Хавлі, Д. Райсман, С. Абрамс, Р. Россі, опублікованих у 40–50-і роки. Г. Сесберга – 60–70-і роки, а також в роботах західноєвропейських експертів Н. Шмідта-Райнберга, Х. Бардта, Р. Ледрю. Коло питань, які вивчалися у цей період, дуже широке. Цікаві ідеї управління процесом урбанізації, аналіз понять «урбанізація» і «конурбація», «міський спосіб життя та міське суспільство», «міська культура» і «міська екологія». Здійснюються спроби створення загальної соціологічної теорії міста, піддаються серйозному аналізу підструктури міста, фактори формування міського способу життя.

Окремі спроби емпіричного опису форм життя умовах міста, своєрідні «фізіологічні нариси» міської праці і побуту, відпочинку і спілкування, здійснюються не тільки в соціологічній, але і в публіцистичній літературі. На сьогоднішній день очерки багатьох українських журналістів та публіцистів є цікавим фактологічним джерелом інформації про різні сфери міського способу життя та цікаві спостереження за міськими процесами.

1.3. УРБАНІЗАЦІЯ ТА МІСЬКІ АГЛОМЕРАЦІЇ

Закінчений ХХ століття називають століттям урбанізації. Після багаточисленних обговорень та дискусій, які були викликані дослідженнями Юваля Харарі, Тімоті Снайдера, Тоні Джадта та деяких інших фахівців відбувалися числені спроби осмислити напрями сучасного розвитку людства.

Так, в жовтні 2018 року за ініціативою редакції *Historians in.ua* було проведено опитування серед ведучих українських гуманітаріїв про головні характеристики ХХ століття. На питання про поняття, з якими асоціюється минуле століття відомий філософ Михайло

Мінаков назвав п'ять термінів, які, за його думкою, характеризують нашу епоху.

Це – глобальність, індустріальний модерн, емансипація, підпорядкування та урбанізація. Остання, що визначається як «соціально-демографічний процес концентрації населення в містах, який призвів до того, що більша частина людства почала жити в містах, що змінило форми існування індивідів, груп і культур. Серед таких наслідків – масовість політико-правових процесів, фрагментація найкрупніших міст за культурними, расовими чи соціальним ознакам (райони-гетто як окремі урбаністичні світи), зміни стану природного середовища і соціокультурного світу в урбанізованих зонах, соціокультурне напруження між городянами і сільським населенням» [31, с. 6].

Найбільш урбанізованими регіонами світу, де основна частина населення проживає в містах, є Австралія та Океанія. Близько 76% населення цих регіонів проживає в містах. Преобладання міського населення над сільським є характерним також для Європи, Північної та Латинської Америки. В загальному, кількість міського населення в світі ще не досягає кількості сільського.

Найбільш урбанізованими країнами є: у Європі – ФРН (94% міського населення в складі населення країни), у Північній Америці – США (74–75%). В Азії – Ізраїль (89%), у Африці – ПАР (50%). У нашій країні у 2016 році частка міського населення становила 68,9%.

Найстарішими містами серед столиць держав є Афіни, Делі, Рим. До нашої ери існували Анкара, Белград (Сингідунум), Дамаск, Лондон, Париж (Лютеція), Лісабон (Олісіно). На початку ХІХ століття у містах проживало лише 3% населення, а через 100 років вже понад 10%. Найбільш населеним містом світу є Токіо. У Великому Токіо проживає 18,8 мільйонів людей (дані на 1987 рік), або 15% населення країни. Саме токійська агломерація складається з 26 злитих міст, 24 містечок міського типу, які простягаються з сходу на захід на 60 кілометрів, а з півночі на південь – на 25 кілометрів.

До числа мегаполісів належать Мехіко (8,6 мільйонів людей), Сеул (8,2), Нью-Йорк (7,6), Шанхай (6,4 мільйони людей). Сьогодні

налічується близько 2400 міст з населенням понад 100 тисяч людей, а понад 200 міст мають населення в мільйони.

Цікаво, що за прогнозами фахівців до 2100 року найбільшими агломераціями передбачаються Лагос / Нігерія / -88,3 мільйона, Кіншаса / Конго / -88,5 мільйона, Дар-ес-Салам / Танзанія / -73,7 мільйона, Мумбаї / Індія / -67,2 мільйона. А далі будуть Калькутта, Хартум, Кабул... [45].

Проте навіть при такій явній вираженості загальних рис розвитку міст у всьому світі існують значні розбіжності, особливості регіональних урбанізаційних процесів. Якщо розвинені країни Західної та Східної Європи, Америки, Австралія виступають свого роду лідерами урбанізаційних процесів, то великому за своєю широтою та неймовірно різноманітному «третьому світу» ще належить пройти цей шлях.

Наші інтереси до країн розвиваючого світу обумовлені тим, що вони зараз перебувають у певному сенсі на трьох рівнях. Ми знаходимо тут зразки початкових етапів урбанізації, перехід від сільського до міського способу життя, початки міжміського поселення і багато іншого, що може бути далекою перспективою урбанізаційного розвитку нашої країни. Серед особливостей урбанізаційних процесів у розвиваючихся країнах відзначають відносно невелику кількість міст, які зростають за рахунок невеликих та середніх міських поселень. На території держави формується не щільна і відносно рівномірна, як, скажімо, у Європі чи Північній Америці, мережа міських населених пунктів, а два-три мегаполіси, включаючи, як правило, і столицю. Такий розвиток міст є однією з проявів характерного для країн «третього світу» анклавного (нерівномірного, однобічного, в багатьох випадках незавершеного) шляху соціально-економічної еволюції.

У 1986 році в країнах Латинської Америки частка міського населення складала приблизно 70%. К початку XXI століття частка мешканців міст розвиваючихся країн у загальному міському населенні світу підвищилася до 75%. В майбутньому буде існувати 414 мегаполісів, з них 264 – у сучасному розвиваючому світі.

Що є характерним для міст розвиваючихся країн? З одного боку, таке місто є відображенням між формаційного, перехідного, багатогранного, у багатьох відношеннях протиріччями наповненого світу з його економічною й соціальною багатополюсністю, елементами капіталізму, феодалізму і навіть рабством. З іншого боку, місто розвиваючихся країн являє собою деяку аналогію сучасного міського поселення загалом. Отже, термін «залежна урбанізація», запропонований М. Кастеллою, означає значну роль зовнішнього фактора у розвитку міст молодих держав.

Перший і найбільш помітний ознака великого міста – щільне кільце трущоб, що оточує його. За підрахунками експертів, від 25% до 90% населення міст розвиваючихся країн проживає у трущобах або так званих скваттерських районах. При цьому зростання чисельності жителів цих районів випереджає темпи зростання міського населення в цілому. Житлові умови населення не покращуються, ціни на землю та житло ростуть надзвичайно швидко.

Значну частку населення околиць складають мігранти, колишні селяни. За даними дослідників, їх частка у зростанні міського населення коливається від 30% до 70%.

Існує кілька типів мігрантів: тимчасово прибулі без сім'ї, зазвичай – чоловіки; тимчасово переселені сім'ї з подальшим поверненням; переселяються на постійне місце проживання. У останньому випадку формування містянина відбувається найшвидшими темпами.

Переїзд у місто відкриває нові можливості, якщо не самому мігранту, то принаймні його дітям. Тут неоднозначні «сили притягання» до міста та «сили відталкування» з сільської місцевості. Розглядаються престижність, психологічні, соціокультурні, релігійні та інші фактори, які переплітаються між собою в індивідуальній долі мігранта та сприяють його «виходу у великий світ». Проте домінуючим фактором для більшості з них є економічний: порятунок від голодного або напів голодного існування, надія на відкриття «власного бізнесу»...

Міграція неоднорідна за своїм соціальним обличчям. Вона, як і в цілому контингент мешканців міст, дуже диференційована за рівнем доходу, засобами існування. Саме тому другою відмінною рисою великих міст розвиваючихся країн дослідники вважають явну бідність, постійні злидні. Відомий експерт з міських низів О. Льюїс ввів термін «культура злиденності», під яким він розумів відсутність дитинства як особливого тривалого і захищеного періоду людського життя, вільні сексуальні зв'язки або тимчасові шлюби, сильну схильність до авторитаризму і т.д. Можна сперечатися про точність цього терміна, заперечувати наявність особливої форми такої культури. Однак зв'язок між способом життя і умовами проживання мешканців районів трущоб є неперспективним. Специфічною для великих міст розвиваючихся країн є ситуація зайнятості. Мегаполіси країн «третього світу» є містами з великою кількістю мешканців, які не зайняті постійною роботою, шукають роботу або мають справу з її заміниками. Збір паперових пляшок десь у Джакарті, свідчать очевидці, – досить звичайне явище так званої вуличної зайнятості. В цілому в розвиваючихся країнах чітко спостерігається така риса: чим більше місто, чим інтенсивніший процес урбанізації, тим вище відносна вага нижчих верств населення.

Нарешті, урбанізаційні процеси призводять до появи ще однієї особливості у структурі населення міста – своєрідного шару носіїв духовно-ідеологічних професій. Іноземець, потрапляючи на окружну вулицю якогось великого міста, не може не помітити великої кількості музикантів і танцюристів, лікарів-цілителів і «святих людей». Ці люди, хоч і на свій спосіб, виступають носіями цілого комплексу національних, етнічних, культурних рис, «духовних» структур розвиваючогося суспільства. Але не тільки духовні зв'язки зв'язують мешканців трущобових районів. Вже сама масова міграція до міста відбувається не випадково, а через використання родинних, племінних, комунітарних, кастових, регіональних каналів. Традиційні інститути зв'язку між людьми допомагають мігрантові вижити і пристосуватися до незвичайних умов міста. Поширені різні типи асоціацій, не лише політичні,

етнічні і професійні, але й територіальні (міські, квартальні). У них формуються стійкі ієрархічні, пірамідальні структури.

Інтенсивні урбанізаційні процеси в економічно розвинутих країнах Європи та Північної Америки призвели до того, що ці країни стали протистояти іншій, набагато численнішій частині світу, крім іншого, індустріально-міським державам проти сільсько-кріпосницьких. Це протистояння досягло свого апогею до початку Другої світової війни, після чого настає різкий перелом і почався прискорений ріст протилежних тенденцій, до яких додається потужний демографічний вибух у звільнених країнах.

Достатньо очевидною стала багатопланова соціально-економічна і культурна природа урбанізації. Збільшення відносної ваги міського населення спостерігається в усіх без винятку країнах і регіонах світу. За даними журналу "Economic Development and Cultural Changes", у 2020 році у містах проживало 56,2% населення Землі, причому в розвинених країнах – 65%, а в розвиваючихся – 28%. Проте саме в останніх є епіцентр урбанізації. У більшості цих країн кількість міського населення подвоїлась за останні 10–15 років. За даними експертів, до початку XXI століття відсоток міського населення в розвиваючихся країнах становив 45–50% всього населення [45].

Однак вже сьогодні очевидно, що світ розвиваючихся країн не є, як у нещодавньому минулому, світом сільськогосподарського. Він складається з країн з великою вагою міського населення. Це свідчить про значні якісні зміни у всіх сферах життя суспільства. Контрастні зображення урбанізаційних процесів у світі дозволяють чіткіше розглянути особливості міського способу життя, міських взаємин в нашій країні. Окремі характеристики урбанізації як у розвинених, так і у розвиваючихся країнах є типовими для історичної еволюції нашого суспільства.

У нашій країні урбанізація також пройшла кілька етапів. Перший з них охоплює період до кінця 30-х років. За короткий історичний період часу населення міст збільшилося більш ніж у два рази і у 1940 році становило 33% від загальної чисельності населення країни. Збільшилась кількість міст з населенням понад 100 тис. осіб.

Населення Києва в 1917 році становило 430 500 осіб, у 1959 році – 1 104 334 особи, у 1980 році – 2 000 000 мешканців. Сьогодні ж, приблизно, відсутності перепису населення ця цифра становить 2 954 000 осіб. Відповідно, змінювалась і матеріальна середовище міських поселень [53].

Усі історичні етапи урбанізації в нашій країні знайшли своє вираження в певних теоретичних уявленнях, які в даному випадку відрізняються від відомої концепції Е. Говарда. Якщо останній намагався у ідей «міста-саду» знайти вирішення соціальних протиріч крупного міста дезурбаністичним шляхом, то теоретики міста 20-х років розглядають «місто-сад» як новий тип міського поселення. Головний акцент при цьому робиться на збереженні та примноженні в містах культурного потенціалу суспільства. О. Яницький, узагальнюючи позиції кількох теоретиків-урбаністів, виділяє три принципово важливих моменти: по-перше, міста розглядаються не просто як пасивні «хранителі» культури, а як постійно впливають на мешканців, регулюють їхнє життя; по-друге, міста – це люди з їхнім побутовим уладом, соціальною організацією; по-третє, місто – цілісність, в якій соціальне і економічне, духовне і матеріальне, природне і штучне зливаються в одне.

Як писав великий Ле Корбюзьє меру Венеції: «Ви не маєте права змінювати обличчя цього міста. Ви не маєте права допускати архітектурний і урбаністичний безлад американського типу у Венеції... Так, я будував хмарочоси висотою до 200 метрів, але я возводив їх там, де вони були впорядковані» [23, с. 31].

Ситуація в полеміці 30-х років минулого століття надає приклади іншого роду. Дивно звучать сьогодні вислови типу «квартира – матеріальна форма буржуазної ідеології», належать перу відомого соціолога того часу Н. Кузьміна. Його колега М. Охитович придумав термін «дестаціонаризація», стверджуючи, що робітник розриватиме зв'язки з житлом, з певним місцем проживання.

У цілому учасникам дискусії того часу вдалося відстояти право людини на житло, побутову автономію, індивідуалізацію способу життя. Однак наслідки політичних дій того періоду ми відчували

довго, відновлюючи з руїн Києво-Печерську Лавру, Софійський собор у Чернігові, церкву Богородиці Пирогощі в Києві та інші.

Другий етап урбанізації в нашій країні – 40–50-і роки. Міське населення у цей період подвоїлося і становило 48% населення. Київ став мільйонним містом, значно збільшилася кількість міст з населенням 100 тис. і більше людей.

Виникають нові форми урбанізації, наприклад, територіально-виробничі комплекси. Це райони нових міських поселень на основі видобутку нафти та газу, будівництва великих ГЕС, промислових новобудов.

Протягом третього етапу урбанізаційного розвитку країни (50–60-і роки) більш виразно відзначалися структурні зміни серед міського населення. Основна маса містян стала проживати у найбільших містах. Менші міста з населенням менше 50 тис. осіб не збільшують свою чисельність. Змінюється зв'язок між окремими міськими та сільськими поселеннями. Зростає взаємопроникнення економічних, соціальних та територіальних сфер. Міняються також сфера проживання, побут і спосіб життя людей. Такі ж характеристики помічені і в 70-і роки.

Цікаво, що сьогодні темпи урбанізаційних процесів в нашій країні найвищі в Київській області. Приріст міського населення в Україні високий, як ніколи.

Однак не лише кількісні параметри визначають характер сучасного етапу урбанізації в нашій країні. Безсумнівно, екологічно та психологічно комфортніше людина почувається в невеликому або середньому за чисельністю місті. Проте краще забезпечення, побутове та транспортне обслуговування, інші фактори призводять до продовжуваної міграції до мільйонерських міст.

Серед якісних характеристик, що визначають сучасні зміни урбанізаційних процесів, фахівці виділяють соціальні, соціокультурні та екологічні фактори, зокрема, підкреслюючи інтенсивність розвитку, яка розуміється як підвищення ефективності функціонування наявних поселень.

Змінюється зміст взаємодії провідних міст країни з периферією, зростає творчий потенціал місцевих центрів. У

міграційних процесах все частіше простежується «екологічний синдром», який проявляється в змінах домінуючих якостей середовища проживання для індивідів. Частіше віддається перевага її соціальним, психологічним та природним аспектам.

На завершення, слід відзначити, що останнім часом виявляються різноманітні форми самоорганізації міського життя, активна участь мешканців, неформальних організацій у прийнятті рішень у сфері градобудування – це важливий ознака демократизації суспільства, яка враховується у міській політиці.

1.4. МІСТО ЯК ПРОСТОРОВЕ ЯВИЩЕ

То що таке місто? Ми часто чуємо вирази «місто-курорт», «місто-заповідник», «місто науки», «місто-працівників» (нафтовиків, сталеварів, шахтарів та ін.). Це лише літературні образи чи за ними стоять реальні процеси та особливості міського населеного пункту?

Аналіз соціальної структури міст показує, що її специфіка залежить від типу міста (одно функціонального чи багатофункціонального) та його місця в адміністративній ієрархії. Існує широкий діапазон термінів, за допомогою яких обозначається свого роду ієрархія міст: «головні міста», «малі сіті», «великі тауни». Західні дослідники називають кілька рівнів просторової організації: село, поселення, невелике місто, провінційний центр, велике місто (головний міський центр), метрополіс, супер метрополіс (наприклад, Нью-Йорк) і, накінець, чисто теоретичне поняття – «столиця світу». Місце міста в ієрархії в значній мірі визначається його розміром, який відповідає чисельності населення. Що ж вражає першим відвідувача, який вперше приїжджає у місто? Це масштаби міста, висота будівель, інтенсивність транспортного руху та кількість людей на вулицях.

Звичайно, оцінка «на око» досить приблизна, і нам допомагають опубліковані статистичні дані про населення. Наприклад, у США існує три типи даних про розмір населених пунктів: урбанізовані території, стандартні метропольні статистичні одиниці, або, іншими словами, великі міста з передмістями, та

юридичні міста. Також відрізняють пригороди та супутні міста. Що характерне для супутників? Перш за все, самостійна виробнича база. Більшість її жителів працюють саме там. Водночас економіка супутника відіграє підпорядковану роль. Для пригорода характерна маятникова міграція. У пригороді живуть, але їдуть працювати в місто. Там є промислові підприємства, торгові установи, але кількість працездатних, які зайняті в них, порівняно невелика.

Де закінчується місто і починається село? Чи можна взагалі виділити межу між ними? Для цього фахівці використовують кілька ознак. Це сільськогосподарський або міський характер використання земельної території, поширеність повного та часткового комплексу міських комунальних послуг.

Фахівці також виділяють поняття зони впливу міста – території, відносно якої воно зазвичай виступає ядром. З віддаленням від ядра його вплив послаблюється і поступово замінюється впливом іншого міського поселення. Структура такої території, як правило, визначається такими ознаками, як зони маятникових поїздок, поширення міських газет, щоденні або часті відвідування розважальних закладів, підприємств побутового та іншого обслуговування.

У американській соціології зазвичай виділяють кілька типів передмість: житлові передмістя (так звані «спальні передмістя»), промислові передмістя, також відомі як диверсифіковані передмістя, де розвинуті промисловість та торгівля, а також різні типи торгових передмість. Одним з важливих характеристик міст є їх населення. На перший погляд здається, що щільність населення тісно пов'язана з розміром міста. Однак пряма залежність між ними відсутня. Щільність населення залежить від особливостей розташування міста та планування вулиць (наприклад, їх ширини), віку та специфіки архітектури, політики міських влад і рельєфу місцевості. Мешканці Києва з його пересіченим рельєфом знають, наскільки реальна щільність людей у деяких житлових кварталах відрізняється від середньої щільності населення міста (на 2022 рік – 4481 осіб на кв. км). Багато міст з високою щільністю населення є передмістями більших міст або їх супутниковими містами.

Питання про щільність міського населення несе не лише чисто пізнавальний характер. Спеціалісти також вивчають особливості розподілу населення протягом різних годин доби, визначають чисельність тимчасового та транзитного населення в різних частинах міста. Адже лише вночі, коли приблизно 97% мешканців розсідаються по житлових районах, а максимальна розсіяність припадає на 4 ранку, картина розміщення населення наближається до тієї, що надає статистика. Такий тип даних має важливе практичне значення. Це необхідність проектування транспортних магістралей та планування роботи транспорту, які ґрунтуються на інформації про розподіл населення міста.

У цьому контексті слід зазначити, що місто у своєму розвитку проходить послідовні стадії. Спочатку центр міста є найзручнішим, престижним і комфортним. Однак, через те, що не всі жителі та відповідні установи можуть поміститися в ньому, починається процес свого роду сортування. Організації розташовуються на певній відстані від центру міста залежно від їх соціально-економічного, політичного та культурного статусу. Те ж саме відбувається з розміщенням житла для різних категорій громадян.

Місто зростає, його межі розширюються. Цей процес рухається у різних напрямках, залежно від типу міста, переважання в ньому певних видів промисловості, транспортних можливостей, характеру зовнішніх зон, що оточують його. Історичний центр міста старіє і виснажується. Життя там стає менш привабливим. Утворюються нові центральні ядра міста з власною інфраструктурою – транспортом, торговою мережею, промисловістю. Вони також пройшли свої етапи послідовного розвитку.

Не випадково міське управління з різним ступенем гостроти зіштовхується з проблемами оновлення центральної частини міста, його перебудови, збереження історичного обличчя, створення економічних та рекреаційних зон. Існує багато інших соціальних характеристик населення, дослідження яких має велике значення в соціології міста. Серед них віковий та освітній склад, сімейний стан, місце народження, соціальна, професійна та галузева належність

тощо. За допомогою соціологічних опитувань вивчають задоволеність мешканців різними аспектами життя в місті, їх матеріальне становище, плани, запити та потреби, бюджет вільного часу. Цей тип соціологічної інформації сьогодні необхідний для прийняття рішень з соціального управління складним міським господарством.

Але виникає інше законне питання. Чи існують якісь загальні закономірності, притаманні всім містам, які визначають подібність тих процесів, які спостерігаються в них? Багато західних вчених давали позитивну відповідь на це питання, прихильні трьом основним концепціям, які набули відомості в літературі як концепція концентричних зон, концепція секторів та концепція багатоядерної структури.

Концепцію концентричних зон було запропоновано в 20-х роках американським урбаністом Е. Барджесом, який стверджував, що при відсутності протидіючих факторів типове американське місто повинно мати форму п'яти концентричних зон. Перша зона – центральний бізнес-район з центром комерційного та соціального життя населення. Тут розташовані основні політичні та економічні установи, торгові заклади, готелі, театри. Друга зона оточує центральний бізнес-район. Вона представляє собою район житлової забудови, який переживає спад. Тут можуть бути деякі промислові підприємства з першої зони та невеликі острови відносного комфорту. Проте тут також можуть зустрічатися трущоби, для яких характерні бідність та злочинність. Третя зона переважно населена найманими працівниками. У четвертій зоні проживають представники середнього класу: власники невеликих торговельних та офісних підприємств, службовці, представники вільних професій. Нарешті, п'ята зона, яка оточує попередні, знаходиться за межами міських кордонів. Вона населена так званими маятниковими мігрантами – людьми, які регулярно подорожують до міста на роботу, навчання, для покупок тощо.

Зазначені п'ять зон не є статичними. Кожна з них розширюється, змінює свої межі з розвитком міста. Автор концепції концентричних зон порівнював цей процес з розходженням коліс на

поверхні води, коли у воду кидають камінь. Теоретичні конструкції Е. Барджеса були повторно піддані критиці як під час їх створення, так і пізніше, коли американські міста набули зовсім іншого вигляду. Сьогодні його концепцію можна розглядати скоріше як точку зору на те, яким може бути велике місто, а не як реальний опис.

Кілька десятиліть тому американським урбаністом Хойтом була висунута концепція секторів, в якій автор стверджував, що житлові масиви концентруються в секторах і розходяться від центру міста вздовж транспортних магістралей. В ній було помічено цікаву деталь. Найточнішим показником різних характеристик житлового фонду є орендна плата за квартири, яка може служити основою для виявлення структури районів міста.

Виділені Хойтом сектори, так само як і концентричні зони Е. Барджеса, не є статичними. Комфортабельні райони, наприклад, зміщуються від центру до периферії. А райони з найвищою орендною платою виступають своєрідними вузловими пунктами міського середовища, що визначають тенденції усього міського розвитку. Концепція секторів піддається критиці, зокрема через не врахування культурних і соціальних факторів поселення. У середині 60-х років ХХ століття західні дослідники Гарріс і Ульман розробили концепцію багатоядерної структури, в якій була спроба поєднати основні положення своїх попередників. Вони вважали, що місто розвивається не навколо одного центру – концентричної зони або сектора, а навколо кількох ядерних об'єктів, що мають силу притягання, будь то житлові будівлі, торгові або промислові підприємства. Є міста, де такі ядра формуються на етапі їх виникнення. В інших вони з'являються у процесі зростання міст. Чим більше і спеціалізоване місто, тим більше таких ядер в ньому і тим вища їх спеціалізація.

Оглядаючи в цілому, ймовірно, має право на істину Р. Мерфі, який вважає, що в конкретній міській агломерації ми знаходимо ознаки, що підтверджують і спростовують всі три концепції. Безсумнівно, наряду з загальними закономірностями розвитку міст

кожне з них має неповторний обличчя, що робить його відмінним від інших.

Г. М. Лаппо називає найвиразніші особливості міста, характеризуючи його як динамічне утворення, що надає вплив на загальний вигляд міста, ритм його життя та характер мешканців. Вражають швидкі темпи і масштаби оновлення. Але розвиток міст є протирічливим. Постійна трансформація міських структур і їх функцій, розширення границь одних структурних елементів соціального складу населення і скорочення інших, зміна транспортних потоків і інфраструктури – усі ці вузли протиріч роблять необхідним вивчати і регулювати різні аспекти розвитку складного міського організму. В кінцевому рахунку, протиріччя спонукають розвиток міста, яке, незважаючи на свою протиречивість, є саморегулюючою системою. Як образно визначив цей процес Г. М. Лаппо, «місто – це протирічлива гармонія» [22, с. 31].

Якщо властивість динамізму характеризує будь-яке міське поселення, то для великих міст характерна також багатофункціональність, що є результатом прагнення народного господарства до використання сприятливих умов міста. Зазвичай в літературі відзначаються чотири основні риси функціональної структури великих міст: обов'язкове поєднання виробничої і невиробничої діяльності; значна частка невиробничої сфери; велика роль промисловості в структурі зайнятості; розвинений блок центральних функцій, спрямований на обслуговування населення та господарства безпосередньо оточуючої території. Великі міські поселення також характеризуються складною просторовою структурою. У великому місті, як правило, існує не один, а кілька промислових районів. Територія поділена природними бар'єрами. Особливе місце займає центр – візитна картка, вітрина міста, його головний вузол. Процвітання або занепад, пріоритетні напрямки розвитку та багатофункціональність – все це наочно відображає центр міської агломерації.

Місто – велике місто – велика міська агломерація – згущення агломерацій (над агломераційні форми поселення)... Така загальна

схема еволюції міста виглядає для фахівців. Куди рухається його розвиток? Що очікує міста у майбутньому? Вже згадані нами Ж. Боже-Гарньє і Ж. Шабо писали про великі міста: «Ці монстри, здається, приречені рости, і створивши їх, людина зі скрутощами здатна стримувати і контролювати цей розвиток» [4, с. 193]. Оцінки перспектив росту міських агломерацій розходяться і частіше мають негативний характер. Однак критика негативних наслідків зростання міст часто виходить з чисто емоційного ставлення. Неможливо не побачити незамінний внесок великого міського поселення в економічний і соціальний розвиток суспільства, його провідну політичну і авангардну культурну позицію.

Позитивні і негативні аспекти великих міських агломерацій співіснують. Однак ми спостерігаємо те саме і в розвитку малих міст. Несправна політика щодо міста може завдати непоправної шкоди економіці, соціальному та духовному розвитку суспільства. Прогнози щодо майбутнього міста мають захоплюючу полярність – від концепцій вимирання міст до передбачень суперурбанізації. Теоретичні погляди на міста як причину всіх негативних тенденцій у суспільстві, які походять з традицій американської школи міської соціології, є досить популярними серед фахівців. Саме на негативних аспектах розвитку міст зосереджують свою увагу демографи, екологи, публіцисти.

Проте існує і інша точка зору. Про перспективу розвитку великих міських поселень в Україні пишуть Олександр Шевченко, Дмитро Вирський. Україна – країна великих міст, так відзначають засновники першої в нашій країні школи урбаністики, яка є результатом роботи програми CANactions School for Urban Studies.

Ключовою формою поселення у більшості країн світу є агломерації, під якими в літературі розуміють великі територіальні групування міських та сільських поселень, об'єднаних різноманітними виробничими, працездатними, культурними, рекреаційними та іншими зв'язками. Виникнення агломерацій є об'єктивним процесом, що вказує на певний етап у розвитку поселень. Об'єднання середніх і малих міст, селищ і сільських поселень навколо великого міста змінює кордони між ними,

обличчя центрального міста, спосіб життя населення. Виникаюче високо урбанізоване середовище має свою структуру і окремі елементи: ядро – центральне місто, що є своєрідним фокусом, центром притягання процесів, що відбуваються в агломерації, найближчі супутники – його зовнішні райони, і замикати супутники – розташовані вздовж основних потоків міграції. До агломерації також включаються периферійні зони з розташованими на їх території рекреаційними центрами – дитячими таборами, відпочинковими базами, полювальними господарствами тощо.

Термін «мегаполіс» був введений в науковий обіг після появи в середині ХХ століття книги Жана Готтманна «Мегаполіс», в якій автор розкрив результати дослідження найбільшого скупчення міст, що сформувалося на північному сході США. Сучасна форма розташування великих міст є найвищим рівнем розвитку урбанізації, процесів концентрації виробництва та суспільного життя. Найбільші мегаполіси світу розташовані в США та Канаді, на Західній Європі – Лондонсько-Ліверпульський та Рейнський, в Японії – найбільший у світі Токайдо, що складається з агломерацій Токіо, Осаки, Нагої та інших. Відомий польський урбаніст К. Дзевольський пише про перспективу створення єдиного мегаполісу Польщі. І в нашій країні, за припущеннями фахівців, є перспективи формування подібних форм поселення.

Таким чином, ми можемо зробити деякі висновки. Розвиток супервеликих міст найбільш інтенсивно виявляє як позитивні, так і негативні аспекти глобального процесу урбанізації. Що стосується негативних аспектів, здавалося б, їх можна нейтралізувати за допомогою таких запобіжних заходів, як покращення санітарного стану міста, контроль над новим будівництвом, розвиток комунального господарства. Серйозним профілактичним заходом було визнане планомірне будівництво нових міст. За розрахунками, це мало привести до більш раціонального розміщення промисловості на всій території країни, збереження та культивування природного ландшафту.

У великих містах паралельно передбачалося проводити реконструкцію, ліквідацію трущоб, створення зелених зон і

створення стимулів та умов для відтоку населення з великих міст до менших. Однак, незважаючи на те успіхи, які були досягнуті в окремих випадках реконструкції перенаселених міст і будівництва нових, ця діяльність не змогла нормалізувати процес урбанізації та усунути його негативні наслідки. Часто найдокладніші і найвитратніші спроби організувати розвиток міст виявлялися безуспішними. Як зауважив англійський вчений Ф. Осборн, «надмірне зростання міст і пов'язані з цим економічні, соціальні і часто фізичні бідності та труднощі мають місце практично в усіх країнах світу і, можливо, найбільш виразно проявляються в найбільш розвинених промислово відношенні та культурно вищих країнах. Іронія історичного розвитку полягає в тому, що деякі з найшляхетніших спроб усунути їх (міст. – Прим.) недоліки, які спочатку виникли внаслідок безладного зростання, насправді не змогли запобігти тому, щоб міста зростали ще більш безладно» [41, с. 10].

РОЗДІЛ 2

МИ В МІСТІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ГОРОДЯНИНА

2.1. СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ І СКЛАД ГОРОДЯН

«Городянин, пізнай своє місто і пізнай своє соціальне середовище та самого себе». Сьогодні городянин – одна з наймасовіших і найскладніших соціальних категорій. Повсякденне життя в місті породжує проблему соціокультурної ідентифікації людини, визначення себе як особистості. Сучасний городянин, завдяки надзвичайній різноманітності і різнобарв'ю його оточуючого середовища, належить, як правило, до багатьох соціальних спільнот. Він є членом виробничого колективу і родини, громадських груп і неформальних об'єднань, національної, професійної, релігійної групи. Цінності та норми поведінки в цих групах різні. І проблема «переключення» з однієї ціннісно-нормативної системи на іншу стає реальним фактом. Зрозуміло, що жорстко ідентифікувати себе з однією, певною групою для міщанина практично неможливо і не цілеспрямовано. Один набір специфічних норм і цінностей, стандартів поведінки обмежує людину і призводить до певної ізоляваності, перешкоджаючи контактам і спілкуванню. Проте, універсальної системи норм поведінки не існує. Звідси – динамізм, особистісна напруженість, необхідність активного пошуку своєї позиції щодо певної спільноти, групи, включаючи чисто зовнішні соціокультурні ознаки – лексику, одяг, манери поведінки.

Найбільші міста відрізняються одне від одного не лише архітектурним обличчям, а й складом населення. Проте, у соціальній морфології міста – складній системі поселення – відображаються просторові взаємозв'язки соціально-демографічних, національних, професійних, етнічних та інших характеристик городян та особливостей міського середовища. У цьому сенсі міста

схожі одне на одного. Соціальний склад їх населення має загальні блоки та риси.

Уже перший всеукраїнський перепис населення в складі Російської імперії, проведений у 1897 році, не лише показав загальну чисельність городян – 16,8 млн людей, або 13,4% всього населення країни, але й становище жителів 232 міст. Тут ми бачимо поміщиків (3,4% всіх городян) та чиновників (2,8%), осіб з благородними титулами (1,1%) та міщан (44,3%), а також досить численний шар селян (39,8%), до яких відносилися робітники, прислуга, службовці і навіть підприємці, які переїхали з сільської місцевості до міста, але протягом тривалого часу не мали паспорта, що відповідає правилам того часу.

«Городянин-селянин» був джерелом поповнення жителів міста, до якого входили ремісники, торговці, невеликі власники будинків. У подальшому, суспільне положення в місті ставало успадкованим для колишнього селянина.

Дані цього перепису, використані для відображення структури населення міст за видом занять, надають професійний аспект: «чиновники та військові» (9,5% мешканців міст), «духовенство та вільні професії» (4,2%), «рантє та пенсіонери» (7,2%), «особи, позбавлені свободи, проститутки, невизначені» (1,8%), «торговці» (16,7%), «транспорт та комунікації» (5,9%), «приватна служба, прислуга, наймити» (14,9%), «сільське господарство» (9,5%), «промисловість» (30,3%). Таким чином, непродуктивне населення становило 22,7% мешканців міст, напівпродуктивне – 37,3%, продуктивне – 39,8% населення міст.

Сьогодні, коли міське населення України становить 67,2% загальної чисельності населення країни, ситуація тут інша, але подати її узагальненою формі складно. Прийнята раніше диференціація на «два класи і один шар», що відтворювала загальні риси соціальної структури сучасного суспільства, зазнає обґрунтованої критики. У складі населення міст і країни в цілому очевидні сотні груп, соціальних спільнот, які відрізняються характером і змістом праці, професіями, спеціальностями, освітою,

віком, національною належністю, способом життя, соціальним статусом, рівнем доходу.

Так звана міська література блищить прикладами опису соціальних портретів мешканців міста. Достатньо згадати «Київські типи» А. І. Куприна, де саме майстерність художньої типізації, притаманна письменникові, дозволяє зісковзнути, майже афористичним способом розкрити характерні риси героїв, показати, як професія та місто накладають певний відбиток на зовнішність людини – її зовнішній вигляд, мова, стиль поведінки.

Типізація, індивідуальність та соціальний портрет мешканця міста поєднуються завдяки сюжету, літературній основі оповідання та мові письменника. Соціологічний портрет мешканця міста відрізняється від літературного, можливо, тільки способами його відтворення.

Так, цікаву спробу опису груп міського населення через визначення типів способу життя міських жителів зробив естонський соціолог В. І. Пароль [35]. Великий емпіричний матеріал, що характеризує реальний стан способу життя мешканців міста, був описаний за допомогою показників, які фіксували, по-перше, соціальне, побутове або демографічне становище індивідів, по-друге, характер поведінки різних соціальних груп міського населення у сфері праці та побуту, а також розміри соціальних благ, які припадають на одного жителя, і їх оцінки рівня задоволеності різними видами діяльності. Потім всі численні показники були узагальнені за ступенем їх значущості, що дозволило згрупувати різні ознаки способу життя навколо чотирьох ключових, що визначають формування основних типів способу життя міських жителів. Але що ж вони представляють собою?

Для першого типу способу життя, на думку автора, характерні орієнтації на працю або громадську діяльність, високий рівень соціальної активності, задоволеність житловими умовами. Полярними у відношенні до зазначеного типу міського способу життя виступають діяльність та умови побуту контингенту міських жителів, які не виявляють високої громадської активності, орієнтовані переважно на родинні зв'язки та мають високі

показники розмірів доходу і житла на одного члена сім'ї. Третій тип міського способу життя характерний для молоді, орієнтованої на дозвіллеву діяльність, проявляючої менший інтерес до роботи і маючої відносно низькі показники задоволеності працевлаштуванням. І нарешті, четвертий тип способу життя міських жителів характерний для групи, орієнтованої на сімейно-дозвіллеву та культурно-розважальну діяльність, низько оцінюючої свою працю і проявляючої низьку громадську активність. Безумовно, наведена нами типологія мешканців міста є досить умовною і, з точки зору змісту, здається менш розгалуженою, ніж художня типізація. Тим не менш, вона також заслуговує на увагу.

Соціологічні дослідження фактично ще не охопили певні групи мешканців міста, про життя яких ми поки що знаємо з художньої літератури, публіцистики та кінодокументалістики, тоді як за кордоном наука накопичила великий досвід дослідження, скажімо, соціального «дна» – бездомних, безпритульних, проститутток, наркоманів, алкоголіків, професійних злочинців та інших.

Нові категорії мешканців міста породжені сьогодні економічними реформами, що почалося ще в 90-ті роки того століття. Мотиви поведінки, побут, психологія, характеристики працевлаштування кооператорів, орендарів, осіб, що займаються індивідуальною працею, тощо, ще чекають своїх дослідників.

На останнє, соціальний статус мешканця міста не є статичним. Він змінюється протягом життя однієї особи, відрізняється у представників різних поколінь в межах однієї родини. Саме тому при вивченні соціального образу мешканця міста важливе місце відводиться дослідженню соціальної мобільності, під якою розуміється будь-яка зміна соціального або професійного статусу, місця проживання і т.д. На формування якісних і кількісних характеристик населення міста впливають міграційні процеси, які зазвичай поділяються в залежності від того, звідки виїжджає і куди прибуває особа. Наприклад, міжміська міграція, сільсько-міська міграція, місько-сільська міграція. Співвідношення цих джерел у поповненні міського населення цікаве з точки зору особливостей

способу життя, поведінки різних груп мешканців міста. Наприклад, відомо, що кількість правопорушень серед мігрантів в три-шість разів вище, ніж серед осіб, постійно проживають у місті.

Сучасний етап урбанізації відрізняється не просто зростанням чисельності міського населення, а й його концентрацією в супер містах. Саме зростання супер міст з населенням понад 1 млн осіб і пов'язане з ним поява нових типів розселення, специфічного способу життя, найяскравіше виражають процес урбанізації.

Найбільший «внесок» у приріст населення великих міст (81,2%) робить міграція з сіл. Ця значна частка в поповненні міст породжує у деяких дослідників уявлення про її важливу роль у концентрації населення в надвеликих міських агломераціях. Проте міграційний потік з села поділяється на дві приблизно рівні частини. Одна – до самих великих міст, друга – до малих і середніх міст. Якщо додати до цього міжміську міграцію, стає очевидним, що загалом міграція має етапний характер: з сільської місцевості до малого міста, потім до середнього і, нарешті, до великого. Звичайно, ми говоримо про тенденцію, загальний характер руху населення, що, однак, не виключає і «прямого» міграційного потоку.

Від чого залежить вибір типу міста для мігранта? Відповідаючи на це питання, відомий соціолог Л. В. Корель вводить у науковий обіг поняття урбанізованості сільського населення, розуміючи під цим інтегративну характеристику рівня соціального та економічного розвитку місця проживання. Його проведені дослідження показали, що зі зростанням урбанізованості населення серед мігрантів зростає частка тих, хто направляється до великих міст, і зменшується кількість тих, хто вибирає малі і середні міста як місце проживання [18].

З суб'єктивної точки зору, з точки зору мотивів вибору місця майбутнього проживання для мігранта з неурбанізованого села, образ і умови життя в малому місті схожі на ті, до яких він звик. Не випадково також, що серед працюючих на промислових підприємствах малих міст до 75% становлять пендельові мігранти, особи, що щоденно здійснюють поїздки з села до міста й назад. У той самий час міграційну біографію урбанізованого сільського

населення впливає його вищий рівень освіти, що сприяє професійній підготовці, стимулює розвиток культурного рівня та сприяє успішній адаптації у місті. Також варто зазначити, що напрямок міграційного потоку значно впливає на відносну близькість міста до села. Шлях до найближчого міста добре відомий соціологам, які вивчають міграцію. Збереження тісних родинних зв'язків, батьківська допомога, особливо на початкових етапах, допомагають мігрантам пристосуватися до нових життєвих умов.

Місце міста в оцінках масового свідомості проявляється по-різному. Оголошення про міжміські обміни є одним з таких цікавих показників. Читач легко може переконатися, що бажаючих обмінятися на більше велике місто більше, ніж тих, хто б хотів його залишити. У оголошеннях можна відстежити і «цінність» міст в порівнянні один з одним, і їх «престижність».

Останніми роками у літературі часто з'являється питання про прописку або реєстрацію. Пропонується скасувати існуючий паспортний режим. Це явище дійсно складне і дещо парадоксальне. З одного боку, існують обурення, що якщо «відкрити» великі міста, то всі країна в них затопиться. І дійсно, офіційна точка зору щодо надмірного зростання мегаполісів завжди була негативною. Були прийняті заходи адміністративного регулювання міграції до великих міст неодноразово. З іншого боку, соціологи, які вивчають міграцію населення, переконані, що скасування обмежень на зростання міст не матиме жодних виняткових наслідків. Справді, щоб жити десь, треба мати чим жити, місце проживання, роботу і багато іншого. Серед негативних явищ, спричинених ситуацією з реєстрацією, є тіньова економіка платних обмінів, обмеженість юридичних і соціальних прав так званих лімітчиків, фіктивні шлюби, обмеження прийому студентів з інших міст до вищих навчальних закладів та інше. Немаловажне місце займає і те, що бажання виїхати в інше невелике місто, село, загалом можливість переміщення зіштовхуються зі страхом втратити прописку – певну самодостатню цінність, узаконений заборону повернутися в своє місто.

Соціальні втрати при цьому не менші за економічні. З давніх-давен було звичним, що великі міста, насамперед столиці, збирали найбільш талановиту провінційну молодь, яка потім, вбираючи столичну культуру, науку, мистецтво, несла в провінцію найвищі зразки людського духу. Таке природне «кровообіг» суспільного організму необхідне для нормального розвитку країни. Але існуючі адміністративні заборони суттєво порушують його; крім того, не дотримується і принцип соціальної справедливості.

Нарешті, варто зауважити, що міста загалом не можуть жити без притоку населення, переважно молоді, ззовні. Сьогодні ж розростання великих міст відбувається в основному за рахунок пенсіонерів, чия частка в структурі містян стрімко зростає.

Підсумовуючи дані про соціальні переміщення особистостей, можна сказати, що приблизно четверта части сучасного дорослого міського населення є корінними мешканцями міста. Більшість з них є містянами другого покоління. Приблизно половина мешканців, починаючи з 30-річного віку, є мігрантами з села.

Перехід від сільського до міського способу життя відбувається переважно через навчання. Освітній фактор є головним, що визначає міграційну рухливість населення. У мешканців міст велика міжпоколінна мобільність. Переважна більшість з них не успадкувала соціальну належність своїх батьків.

Характерну специфіку мають найшвидше зростаючі в нашій країні великі міста з населенням в мільйон і більше осіб. Так, населення цього типу міст формується в більшій мірі з тих, хто народився великому місті, в той час як у малих і середніх містах переважають колишні селяни. Розрізняється також соціальний склад населення. Наприклад, інтелігенція великого міста має більший відсоток у структурі зайнятості, вона включає більше вчених та творчих працівників. При цьому зв'язок між освітою та соціальним статусом є мінімальним у мільйонних містах, що, ймовірно, пояснюється більшими можливостями отримання освіти у цих містах.

У мільйонерських містах сьогодні проживає понад 1/5 населення. З них 80% мають середню, середню спеціальну та

вищу освіту. У них найменша кількість дітей. Заробітна плата також менша. І в той же час предметне середовище розвинутіше. На кожного мешканця великого міста припадає більше творів мистецтва, кіно- та фотокамер, спортивного інвентарю, різних гаджетів. Виняток становить автомобіль. Сучасні опитування показують, що на кожні 1000 мешканців припадає 245 автомобілів. Решта не хотіли б його придбавати.

Найвищий рівень освіти спостерігається у мешканців мільйонерських міст, тому їхня освіта закінчується пізніше, ніж в інших містах.

Поряд з вивченням реальних процесів у соціології існує метод дослідження дійсності через аналіз різних проявів свідомості індивідів – ціннісних орієнтацій, інтересів, мотивів, настанов поведінки. Разом із даними про реальні міграційні потоки цікавою є інформація про так звану потенційну міграцію, тобто про мотиви вибору міста як місця проживання, уявлення про місто у свідомості людей. Це дозволяє, разом із відповіддю на питання «Хто їде в місто?», отримати відповідь на питання «Чому вони їдуть туди?».

За зовнішніми, кількісними параметрами міграції ховається складний внутрішній світ людини, яка обрала місто. Навіть сам акт реальної поведінки не завжди містить безпосередніх мотивів цього вчинку. Саме тому зусилля соціолога спрямовані на дослідження настроїв, життєвих планів людини, її оцінок і ставлення до різних аспектів дійсності.

Отже, потенційна міграція – це психологічний стан готовності сільського мешканця переїхати у місто. Вибіркові дослідження, проведені у різних регіонах країни, дозволяють класифікувати респондентів, які висловилися на користь міського способу життя, за типом ставлення до міграції на три групи.

Перша група включає тих, хто є найбільш стабільним у міграційному відношенні. Вони віддають перевагу міському поселенню, але ще не прийняли остаточного рішення про переїзд, що може свідчити, можливо, про наявність факторів, що перешкоджають такому вибору. Друга група об'єднує сільських жителів, які байдужі до міграції. Їхнє ставлення або ще не

сформоване, або міграція для них – щось дуже абстрактне і не актуальне. І нарешті, до третьої групи відносяться жителі села, які вже прийняли рішення про виїзд у місто. Ця категорія осіб представляє найбільш ймовірних мігрантів; тут важливо досліджувати ступінь реалізації прийнятого рішення, варіативність реальної поведінки особистостей.

Згідно з даними досліджень структури реального міграційного потоку до міст, відсоток осіб, які віддали перевагу міському способу життя і мали тверде намір мігрувати, становить незначно більше 35% реального міграційного потоку. Ця цифра достатньо велика, якщо врахувати, що кількість сільських жителів, які дійсно переїхали до міста, також поповнилась представниками перших двох груп. Проте виникає законний питання: під впливом яких причин особи, які мали намір змінити місце проживання, відмовилися від своїх планів і чому ці потенційні мігранти змінили свою орієнтацію? Виявлені під час соціологічних досліджень причини вказують на більш реалістичну оцінку міських умов життя, а також на деякі сприятливі зміни умов побуту в селі, що відбулися останнім часом.

Перша причина відмови сільського мешканця від переїзду до міста обумовлена складнощами працевлаштування – на неї вказали 20% опитаних. Значна частина жителів села більш критично оцінює життя в місті, буваючи там періодично у родичів та знайомих, в командировках. Близько 25% опитаних зазначають особисті та сімейні мотиви. І нарешті, сильним стабілізуючим фактором тут є поліпшення умов праці та побуту в селі. Це особливо помітно у тих груп досліджуваних потенційних мігрантів, для яких соціально важливою є орієнтація на працю, різні аспекти виробничої діяльності, зокрема матеріальне забезпечення.

Серед стабілізуючих факторів сімейного та особистого характеру респонденти головним чином вказують на такі мотиви: вікові мотиви (35% з цієї групи факторів), стан здоров'я (26%), одруження, шлюб (26%). Очевидно, зазначені причини відмови від рішення переїхати в місто не потребують інтерпретації.

В загальному, вивчення причин розходження між потенційною міграцією та фактичною міграційною поведінкою показує, що місто не є абсолютною цінністю для сучасного сільського мешканця. Образ міста складний і протиріччям. Він одночасно приваблює і відштовхує. Ще одну цікаву залежність зафіксували дослідження. При відповідях на питання про позитивні та негативні аспекти сільського життя респонденти розмірковують не загалом про сільське життя, а постійно порівнюють його з містом: які аспекти сільського життя кращі, а які гірші за міські. Як відмічають дослідники, позитивні аспекти сільського життя є своєрідним відображенням негативних рис міського життя, і навпаки.

Так, майже третина респондентів (приблизно 32,8%) відзначає високий культурний рівень життя у місті, широкі можливості для проведення дозвілля; 17,2% звертають увагу на наявність комунальних зручностей, 16,1% – на хороше забезпечення, 9,4% – на сприятливі умови і режим праці. У той же час серед негативних аспектів міського життя називаються: багатолюдність та поспішка (36,5% опитаних), екологічна ситуація, пил, забрудненість повітря, відсутність зелених насаджень (24,4%), незнання про міське життя (11,8%), інтенсивний транспортний рух, неможливість мати власну допоміжну господарство і т.д.

Таким чином, якщо спробувати відстежити міграційний шлях та зміни місця проживання середньостатистичного мешканця міста, вийде приблизно наступне. Перший етап міграційного потоку обумовлений місцем здобуття спеціальної освіти. Саме спеціальної, оскільки переважна більшість сучасних мешканців міст закінчила школу там, де народилась. Але навчання у ПТУ, середніх спеціальних навчальних закладах, вишах – серйозні причини для переїзду до міста.

Наступним етапом або фактором, що сприяє поповненню мешканців міста, є укладання шлюбу. Згідно з дослідженнями, завдяки цьому фактору частка сучасних мешканців міста збільшується на 14%.

Який соціальний портрет мігранта? Дослідження показують, що за своїми соціально-демографічними характеристиками склад переселенців помітно відрізняється від постійного населення міста. Причому цей склад коливається залежно від типу міста. Якщо в невеликі та середні міста переїжджають в основному чоловіки, то великі та сверж великі міста поповнюються переважно жінками.

Серед вікових категорій приблизно 3/5 мігрантів припадає на осіб до 29 років. Кожна четверта особа, яка приєднується до рядів мешканців міста, має вік від 30 до 39 років. Освіта є ще одним фактором переїзду до міста. Якщо до міграції освіта нижче середнього була у кожного четвертого працівника, то після переїзду ця категорія осіб зменшилась до однієї сьомої частини. Близько 3/5 переселенців підвищують свою кваліфікацію або отримують професійну підготовку. Результатом міграційного процесу зазвичай є соціальне переміщення населення – зміни соціального статусу особистостей. Отримані в ході соціологічних досліджень дані свідчать, що з моменту народження у місті зазвичай проживає лише 1/3 міського населення, а 2/3 складають жителі інших населених пунктів, які приїхали в місто в різний час. При цьому серед останніх переважають особи, які проживають у місті понад 10 років. Можна припустити, що це переважно ті, хто переїхав у місто на послемовному етапі урбанізації, у роки відновлення руйнівного наслідку війни народного господарства. Дослідження останніх років фіксують посилення тенденції до повернення мешканців міста в село. Хто ці люди, які не прижилися у місті? Невдахи чи успішні люди? Їх рухають економічні або психологічні мотиви? Частково на ці питання відповіли дані дослідження, проведеного кілька років тому. Головний висновок опитування полягає в тому, що кожен третій сільський мігрант має намір повернутися в село на постійне місце проживання.

Міграційний потік залежить від числа об'єктивних факторів: розташування виробництва, наявності робочих місць, місць навчання. Але ці фактори впливають на поведінку людини опосередковано, через систему її особистих орієнтацій, конкретну життєву ситуацію. Рішення покинути місто залежить від

професійного та освітнього статусу, побутових умов, віку, орієнтації на певні моделі поведінки та багатьох інших факторів, які в сукупності визначають ступінь адаптованості мешканця міста до умов життя і формують настанову на постійне проживання в місті, переїзд в інше місто або повернення додому. Процес формування установок мешканця села щодо переїзду до міста є складним і суперечливим. Звідси виникає і суперечливість адаптації до міського середовища, «звикання» до нього. Не секрет, що сільський спосіб життя сьогодні в значній мірі визначають установки типу «жити, як у місті». І якщо раніше основними цінностями для сільського жителя була земля, то сьогодні його ціннісні орієнтації змінилися. Спостерігається певна розрив між усвідомленням норм-цінностей, властивих місту, і повільними темпами соціального розвитку села за міськими стандартами, його престижними побутовими атрибутами. Така ситуація особливо помітна у відношенні до природи. Саме пригородні, найбільш "урбанізовані" села оточуються смітниками, слідами руйнувань від транспорту і господарської діяльності.

Так от, хто і чому повертається з міста в село? Перший факт, зафіксований соціологами, – чоловіки частіше, ніж жінки, не справляються з динамікою напруженого міського життя. Вони більше орієнтовані на спокійний, розмірений сільський спосіб життя, на сільськогосподарську працю. Жінки, натомість, більш критично ставляться до умов сільського побуту, нерозвиненості соціальної інфраструктури села.

Другим фактором, що впливає на формування настанови повернутися в сільську місцевість, є вік. У групі до 25 років намір покинути місто спостерігається частіше, ніж у старших вікових категоріях. Як пояснити такий віковий поріг? Можна припустити, що тут є зв'язок з причинами, з яких частина молоді покидає сільську місцевість (насамперед отримання освіти та професії). Настанова на тимчасове проживання в місті, неясність вибору постійного місця проживання у тих, хто в 15–17-річному віці покидає село, в подальшому обумовлює рішення переїхати назад у село.

Тут також впливає кваліфікація праці. Рівень потенційного «зворотного» руху вищий серед робітників, ніж серед службовців. Загалом, зі зростанням кваліфікації спостерігається помітне зниження частки осіб з наміром повернутися в село.

Найтісніше пов'язані з намірами повернутися в село такі причини потенційного відхилення від підприємства, як праця не за своєю професією, нецікава, фізично важка праця. Можна припустити, що мігранти з села, особливо серед тих, хто переїхав у місто у більш старшому віці, вже мають якусь сільськогосподарську професію, і їх ціннісні орієнтації сформувалися до переїзду. Звідси і більш інтенсивна установка на повернення в село. Варто також відзначити, що міграційна поведінка піддається стереотипам тієї чи іншої соціальної середовища. Рішення про міграцію належить до числа так званих сильних рішень, тобто дуже важливих для людини і її оточення. Враховуючи всі плюси і мінуси, потенційний мігрант довго і ретельно приймає рішення, порівнюючи його з думкою оточуючих, з традиціями місця, де протікає його життя. Таким чином, серед опитаних, які прибули з сіл, де відлив до міст невеликий і має тенденцію до скорочення, про повернення в село думає значно менше мігрантів, ніж серед тих, хто прибув з місць з традиційно високим рівнем міграції.

Цікаво, що дослідження виявляють пряму залежність між настановою на повернення та наявністю односельців на роботі. З респондентів, які оточені своїми земляками на роботі, бажають повернутися в село у три рази менше, ніж серед тих, хто не підтримує постійні зв'язки з переселеними односельцями у місті.

Причини, що обумовлюють установку на повернення в село, значно зміщені з професійної сфери до непрофесійної. В той же час умови праці та побуту в сільській місцевості, обмежений спектр вибору робочих місць у сільському господарстві, є стримуючими факторами при прийнятті рішення повернутися в село.

В цілому рішення повернутися в село впливає тісна взаємозалежність внутрішніх побудов людини та середовища, обставин її життя. За даними соціологів, найбільший відсоток серед мотивів повернутися в рідні місця належить синовні-батьківським

зв'язкам і стосункам. Далі за значущістю йдуть розподіл після закінчення навчання та складнощі з пристосуванням у місті. Крім того, повернення в село пояснюється розчаруванням у міському житті, зміною сімейного стану та іншими особистими мотивами. У зв'язку з цим, можна задати запитання: «Від яких факторів залежить успіх мігранта в адаптації?», «Яка сутність її механізму?», «Нарешті, що це таке?». Адже саме поняття «адаптація», широко використовуване у біологічній науці, тільки недавно з'явилося в вітчизняній соціологічній літературі.

З одного боку, йдеться про процес пристосування людини до соціального середовища, в якому вона виступає як об'єкт впливу. З іншого боку, будучи суб'єктом, носієм суспільних відносин, людина активно впливає на оточуюче її соціальне середовище. Таким чином, адаптація включає достатньо складну взаємодію середовища і індивіда, людини, соціальної групи та умов їх життєдіяльності. Далі варто зазначити, що хоча термін «адаптація» використовується головним чином щодо мігрантів – переселенців з сільських районів, процес пристосування до різних аспектів городського способу життя охоплює всіх переселенців з інших типів населення, що відрізняється від конкретного міста. Різниця у розмірі міського поселення, особливостях інфраструктури, особливостях зайнятості, кліматичних умовах та ін. по-різному ставить перед переселенцем проблеми, які йому доведеться вирішувати на новому місці проживання.

Як довго триває процес адаптації і від чого залежать його терміни? Дані соціологічних досліджень показують, що суттєву роль тут відіграють соціально-демографічні особливості самого мігранта: його сімейний стан, рівень освіти і кваліфікації, ціннісні орієнтації.

У зв'язку з цим виникає питання про критерії, якими слід керуватися при оцінці успішності пристосування до нового середовища. Ймовірно, відомий соціолог Ф. С. Файзуллін має рацію, вважаючи таким критерієм ступінь збігу способу життя переселенців зі способом життя корінних мешканців і старожилів міста [48]. Тільки цей критерій може охопити всі сфери життєдіяльності мігрантів і дозволяє оцінити результати та етапи

процесу адаптації. Інше питання, що емпіричне визначення такого критерію є складним, оскільки сам по собі термін «спосіб життя» включає багато конкретних проявів і характеристик. Дані досліджень соціологів показали, що інтенсивність приживаємості у переселених з села чоловіків та жінок приблизно однакова. Зростання рівня освіти та зниження вікових показників у групах населення пов'язані з більш високою закріпленістю в місті. Ймовірно, це явище обумовлено ступенем реалізації планів і цілей, які переслідують мігранти.

Стикаючись з цілим рядом труднощів, які іноді є нездоланими, певна частка переселенців покидає населений пункт. Зрозуміло, що життя у великому місті (як, втім, і в селі) має свої плюси та мінуси. Чи можливо взагалі знайти тут певний баланс? Соціологи, які вивчають механізм прийняття рішень про міграцію, намагаються це зробити. Ймовірно, головним у виборі є порівняння умов праці та життя в різних типах поселень.

Процеси соціальної мобільності відбуваються і в межах міської структури населення. Вони охоплюють різноманітні переміщення індивідів з одних «клітинок» цієї складної і диференційованої структури в інші: «обмін» між великими соціальними групами, професійними спільнотами, освітніми, сімейними та іншими шарами, генераційними позиціями (зміни статусу дітей у порівнянні з їхніми батьками) і т.д.

Вивчення різних видів внутрішньоміської мобільності передбачає виділення певних позицій, між якими можна фіксувати переміщення мешканців міста, а також поділ їх самого за деякими важливими характеристиками для сфери мобільності. Адже не секрет, що різні категорії населення рухаються в різних напрямках та з різною інтенсивністю. У них є різні життєві плани, і успіх у їх здійсненні також різний. Простий приклад: за рівних правових можливостей у виборі професії діти працівників висококваліфікованої розумової праці мають кращу підготовку для вступу до вишів, ніж, наприклад, діти робітників.

Так, ще у давньому дослідженні соціальних переміщень, проведеному соціологами Інституту філософії АН УРСР під

керівництвом В. П. Черноволенка, для порівняння виділялися три основні категорії мешканців міста: «київляни» (народжені і виростили тут), «іноземці» (народжені і виростили в інших містах республіки та країни) і «походженці з сільської місцевості». Серед опитаних у ході дослідження перша група становила 37%, друга – 27%, третя – 36%. Зрозуміло, що кожна з зазначених груп не була однорідною або, як кажуть фахівці, гомогенною. Вони також відрізнялися за віком і, що дуже важливо, за соціальним походженням, що часто недооцінюється при вивченні різних соціальних процесів.

Дослідження показали, наприклад, що категорія «киян» складалася з осіб з різним рівнем освіти – середньої та спеціальної – у порівнянні з випускниками з різних сімейних соціальних становищ. Ці характеристики також впливали на мобільність, інтереси, особливості їхнього способу життя. Відмітні різниці в професійних планах молоді, випускників з різних поселень, зокрема в орієнтації на масові робітничі професії. Включення молоді до соціальної структури міста не обмежується лише формуванням окремих соціально-професійних груп. Це також вступ молодих людей у самостійне життя, коли професійні наміри виявляються в виборі тієї чи іншої професійної навчальної установи.

За даними соціологічних досліджень, ще до початку 70-х років минулого століття до ПТУ найчастіше вступала сільська молодь. Але зменшення частки сільського населення, цей соціальний джерело поступово зменшується. У 1950 році частка сільської молоді складала приблизно 78% прийнятих до ПТУ, у 1960 році – 61%, у 1965 році – 58,6%, у 1970 році – 54,4%. Відбувається збільшення частки дітей робітничих професій серед учнів ПТУ, що особливо характерно для промислово розвинених регіонів країни. Наприклад, за даними деяких вибіркового досліджень, проведених у містах з мільйонною кількістю населення, діти робітників складали на початку 70-х років до 90% учнів ПТУ.

За останніми опитуваннями в Києві велика частка дітей робітників серед учнів – 40,8%. Діти колгоспників складають 40,7%, що менше, ніж серед кваліфікованих робітників у місті, де за

опитуванням їх близько 50%; кількість походженців з родин службовців є невеликою – 13,9%.

Аналогічні дані за поселенським ознакою свідчать, що жителі Києва складають приблизно третину їх числа серед учнів. Значна кількість прибулих з інших областей країни – 42,4%. За даними вибіркового опитування, проведеного нами в деяких професійно-технічних училищах міста, походженці з сільської місцевості складають в них 56,4%, тоді як кияни – лише 21,1%.

Проте тут виявлені значні коливання соціальних джерел поповнення училищ в залежності від обраної професії. Так, у професійно-технічних училищах з підготовки транспортних робітників діти киян становлять 38,3% від загальної кількості опитаних, тоді як у будівельних професійно-технічних училищах їх всього близько 5%. Це обставина потребує особливої уваги.

Будівництво протягом тривалого часу виконувало роль своєрідного соціального «шлюзу» для великих мас некваліфікованих робітників, які переселилися з сільської місцевості в міста. Дані державної статистики та соціологічних досліджень показують, що ця ситуація в значній мірі зберігається і до сьогодення часу.

Слаба орієнтація на вступ до будівельних ПТУ обумовлена низкою привабливістю праці робітників будівельного профілю, які в значно меншій мірі є носіями передового виробничого та соціального потенціалу, оскільки саме в їх діяльності переважає важка фізична праця в невідповідних виробничих умовах з незначною вагою творчих елементів.

Проте орієнтація на цю професійну групу та відповідну форму професійної підготовки у зазначеній частині молоді пов'язана передусім з певними компенсаційними можливостями, що компенсують негативні моменти трудової діяльності на даному виді робочих місць – пріоритетом у виділенні житла, заробітною платою тощо.

Зазначені обставини також виявляються в переважаючих життєвих планах учнів будівельних ПТУ на період після закінчення навчання. Близько половини учнів планують працювати на виробництві, а подавляюча більшість (96%) вказують Київ як місце

подальшого проживання. Основна маса молодих людей, які вступають до будівельних ПТУ, не бажають пов'язувати свою трудову кар'єру з будівельними професіями як мало привабливими. В значній мірі вони представляють собою частину ще зберігаючого контингенту молоді, яка розглядає роботу в місті як спосіб соціального просування незалежно від місця праці.

Варто також відзначити, що диференціація вибору навчальних закладів за професійним профілем у різних груп молоді доповнюється диференціацією вибору типу ПТУ. У цьому контексті слід особливо виділити ПТУ, які надають середню освіту. Так, якщо кияни становлять загалом 26,7% учнів, то в середніх ПТУ їхня частка значно вища – 43,6%.

Таким чином, найбільш перспективні професійні наміри випускників з родин кваліфікованих робітників пов'язані з найбільш перспективною формою професійної підготовки.

Аналіз мотивів вибору професії показує, що для значної кількості опитаних нами (35,8%) важливим є бажання «отримати якусь спеціальність для працевлаштування». Найменший вагомість має «професійна підготовка в школі з даної професії». У згаданому вище дослідженні домінуючим мотивом вибору форми професійної підготовки було бажання отримати матеріальну самостійність.

Про мотиви вибору навчального закладу свідчать також дані про успішність учнів професійно-технічних училищ. Середня оцінка «3–3,9» характеризує успішність у школі 80,2% учнів професійно-технічних училищ, а лише 19,8% мають показник від «4» до «5». Безумовно, перевага в структурі професійної орієнтації учнів мотивів, які не пов'язані з свідомим бажанням опанувати робочу професію, негативно впливає на промислову адаптацію випускників училищ, призводить до значних економічних і соціальних втрат.

Другим видом внутрішньої соціальної мобільності є міжпоколінчеська мобільність – зміна соціального статусу дітей відносно їх батьків. В якій мірі діти містян успадковують професії своїх батьків? Відповідь на питання анкети «Яку професію ви рекомендували (б рекомендували) своїм дітям?» випускники з різних поселень відповіли по-різному. Наприклад, 83% киян, які до

15-річного віку проживали у інших містах, пов'язують майбутню діяльність своїх дітей із отриманням вищої освіти, близько 75% корінних киян і майже стільки ж мігрантів з сільської місцевості. Такі рекомендації для дітей відрізняються від орієнтацій самого батьків на початку їх трудового шляху. Кияни, зокрема, частіше радять своїм дітям обрати професію у сфері науки приблизно вдвічі частіше, ніж самі вибирали це. Те ж саме стосується вибору так званих вільних професій – актора, художника, музиканта.

Цікавою у цьому контексті є інтерпретація факту бажання батьків бачити своїх дітей зайнятими у сферах діяльності, де гарантовано певний мінімум незалежності та свободи в регулюванні праці. Цю обставину пов'язують з відомим історичним досвідом нашої країни, коли до 60-х років минулого століття існувала низька доступність деяких професійних груп, регламентація вибору сфери діяльності, обмежений спектр самодіяльності у такому виборі, особливо для сільського населення. Справжні «професійні плани» визначалися безумовним пріоритетом суспільної потреби у праці, обмеженістю продовольчих та інших ресурсів. Планування життя здійснювалося лімітами і дефіцитами, оргнаборами; сфера необхідного значно перевищувала область свободи та вибору. Характерним для цього періоду є термін «трудові резерви», що позначає системи професійно-технічної освіти. Проте існують різні поради щодо вибору професії в різних категоріях населення. Так, випускникам з сільської місцевості набагато рідше, ніж киянам та мешканцям інших міст, радять вибирати професії у сфері науки та мистецтва.

В цілому, як показало дослідження, у такому великому місті, як Київ, переважають орієнтації батьків на чотири професійні групи: пов'язані з «відтворенням людини» – вчитель та лікар (від 21% до 31% опитаних), професії, пов'язані з «виробництвом знань і духовних цінностей» – науковий працівник, вільні професії (від 11% до 22%), інженерні професії (16%), професії пілота, моряка, військовослужбовця (11%).

Проте вибір самими дітьми не повністю збігається з рекомендаціями старшого покоління. Дослідження, проведене ще у

1985 році в Києві, показало, що спільність спостерігається у виборі сфери діяльності, у орієнтації на висококваліфіковану розумову працю. Однак, що стосується професій, збіг зафіксовано лише у 58% опитаних, тоді як 42% відхиляються від загальних думок. Старші покоління більш традиційно в своїх рекомендаціях частіше називають масові професії розумової праці, такі як вчитель, лікар, інженер. За своєю чергою, діти міських жителів частіше обирають вільні, творчі професії. Однак, слід зазначити, що це стосується вербальних виборів, а не реальної поведінки. Життя у великому місті іноді значно змінює ці плани.

З початкових етапів промислової революції, особливо в епоху науково-технічної революції, місто все більше перетворюється на позалокальну систему. Громадське та територіальне розподіл праці, розвиток масових комунікацій і транспорту, мобільність робочих ресурсів та зростання різних форм міграції населення змінюють зв'язки між міськими поселеннями та їх непрямым оточенням. Справедливим є зауваження О. Н. Яницького про те, що «включеність міста в загальнодержавні та міжнародні економічні та культурні зв'язки є мірою його розвитку та прогресивності» [52, с. 5].

Такий космополітичний характер урбаністичних процесів чітко відображається в розвитку міської культури, зокрема в основних домінантах формування ціннісного ставлення до міста. Аналізуючи основні домінанти ціннісного ставлення до міста, взаємозв'язок цінностей культури та ролі міста в них, можна дати відповідь на питання «Чому місто культивується як цінність?». Людина доіндустріальної епохи, через свою замкнутість у просторі, обмеженість у часі (територіальні, етнічні тощо), спрямовувалася в основному на практичне освоєння навколишнього світу, середовища проживання. Тому велике значення набуває передача досвіду (особистого досвіду), традицій, навичок праці між поколіннями. З розвитком та диференціацією суспільної практики і культури людства змінюється та ускладнюється середовище життєдіяльності індивіда, перетворюючись на штучне середовище проживання зі все більшим інформаційним навантаженням. Саме місто виступає як вузлова точка соціального простору-часу, що інтегрує культурно-

історичні епохи, традиції та соціальний досвід. Особистий життєвий досвід, пряме освоєння простору та часу замінюються досвідом, отриманим з книг, журналів, телебачення тощо. Реальність, відображена (ретранслювана) засобами масової комунікації, з якою людина ідентифікує себе, не піддається практичному впливу та засвоюється лише пасивно.

Локальна індивідуальність в місцевому міському середовищі перетворюється на всесвітньо-історичну, втілюючи у своєму індивідуальному розвитку діахронію розвитку людства. У цьому сенсі місто виступає не просто матеріальним утворенням, сукупністю соціального хронотопу, а, за словами І. А. Григор'євої, «інтерпретативним феноменом, який виражає морфологію взаємодії людини (культурно-історичної) з оточуючим середовищем, просторово-часовим способом організації соціального репродукції» [9, с. 10].

Пасивне, посереднє сприйняття світу через уніфіковані образи, стереотипи та моделі поведінки, що надходять за допомогою засобів масової комунікації, робить екстериторіальну, універсальну (з точки зору її духовного потенціалу) людину автономною та самотньою у великому місті. Місто є носієм масової культури та «контейнером» культури, міжнародних споживчих товарів і вищих зразків людства.

Як противовага суперечності міста, його духовного розвитку, вважається природа в її нейтральності.

Природа виступає як щось протилежне штучному міському середовищу. З одного боку, урбанізація та штучне середовище, яке вона породжує, збільшують включеність населення в процес споживання інформації, духовної культури. З іншого боку, духовне споживання мешканців міста є надмірним та асиметричним. Міське середовище не завжди збагачує свідомість індивіда. Відбувається пасивне засвоєння духовних шаблонів. «Духовний провінціалізм», за словами Т. Манна [29].

У умовах сучасної урбанізації, коли в житті суспільства різко зростає значення продукції знань, освіти, культури, саме ці види діяльності, для розвитку яких великі міста надають найбільш сприятливі умови, стають визначальними факторами формування

ціннісних уявлень населення, суттєво впливають на зміну всіх аспектів громадського життя.

У великих містах відбувається своєрідний соціальний відбір, соціальна селекція, при якій найбільш обдаровані та перспективні працівники потрапляють на складніші та швидко розвиваються сфери громадського поділу праці, а неперспективні залишаються на простіших ділянках.

Якщо на попередніх етапах історичного розвитку урбанізація була тісно пов'язана з індустріалізацією, то в умовах науково-технічної революції, поряд з матеріальним виробництвом, значно зростає роль виробництва знань, сфері освіти, культури та управління. Головне зміст урбанізаційного процесу полягає у залученні усього суспільства до діяльності провідних центрів, трансляції результатів цієї діяльності в свідомість населення, незалежно від місця проживання та соціального статусу.

Урбанізація виступає соціальним механізмом, що створює своєрідне «культурне поле», «культурну напруженість», які зумовляють стимул для кожної особи до переміщення до вищого професійного та соціального потенціалу, саморозвитку та орієнтації на долучення до найвищих досягнень науково-технічного прогресу та творчості.

У той же час дані численних соціологічних досліджень свідчать про серйозний розрив між зростанням вимог мешканців міст до умов їхнього безпосереднього життєвого середовища і розвитком саме цього середовища. Багато непомітних, поступових змін у житті нашого суспільства призвели до якісно нового етапу урбанізації, який характеризується втратою високої привабливості міста, міського способу життя для сільського населення. У цьому сенсі значним результатом взаємопроникнення міського та сільського способів життя, культури є значне зближення ціннісних орієнтацій мешканців міста і сільських жителів. Зазначені тенденції посилюються.

Соціологічні дослідження показали, що вже у 80-х роках минулого століття як молодь міст, так і молодь сіл, яка переїжджає до міста, прагнула отримати професію з високими можливостями

для творчої та інтелектуальної праці. Унікальність феномену міської культури полягає не лише у її концентрації в місті, але й у наявності процесу творчості як важливої її складової. Цінності міської культури модифікуються умовами сільського способу життя для мешканців сіл, тоді як ціннісні уподобання мешканця міста формуються під впливом сільської культури (нагадаємо, що 60% сучасного міського населення нашої країни – мігранти з села). І в міській, і в сільській культурі дослідники відшукували як традиційні сільські, так і «урбаністичні» цінності. «Ставлення мешканців міста і села до місця свого проживання, – наголошує О. Н. Яницький, – є подвійним» [52, с. 158].

Підтвердженням сказаного можуть бути дані соціологів, які вивчали цінності села як місця проживання. Особи, які прихильні до урбаністичної орієнтації («місто краще села»), складають 40,3%; традиційно орієнтовані на село – 27,0%. Проте слід підкреслити, що така орієнтація має досить абстрактний характер, оскільки у проєктивній ситуації стосовно конкретного вибору власного місця проживання лише 20% віддали перевагу місту, порівняно з 50%, хто вказав село.

Так званий «образ міста» складається з привабливих рис, передусім умов праці та побуту, розглядуваних як дані, а також недоліків – недоліків реального життя у містах. За її думкою, найбільш адекватний спосіб життя для сільського мешканця сьогодні полягає в поєднанні традиційно сільських рис, сільського способу життя з міськими, урбаністичними цінностями. Свідомості сільського мешканця більш бажана подальша урбанізація села, ніж переїзд у місто з наступною зміною звичного способу життя.

Можна врахувати специфіку різних регіональних умов. Однак дослідження підтверджують зазначену тенденцію. Це проявляється у прагненні мігранта зберегти в нових умовах ті або інші риси звичного способу життя, систематичні зв'язки з земляками, колом друзів, родичами та іншими.

Також слід відзначити, що взаємопроникнення цінностей міського та сільського способу життя має конкретних носіїв, про яких мало написано, і ціннісні уявлення та спосіб життя яких ще

потребують дослідження з боку соціологічної науки. Мова йде про мешканців передмість великих міст.

Мешканці передмісної зони розглядаються як певна «перехідна» група – «вже не сільські мешканці, але ще не міські жителі». Пригород виступає своєрідним транзитом між зазначеними видами поселень. Однак дані обмежених досліджень свідчать, що до 62% опитаних у цих місцях віддають перевагу залишитися там, де вони живуть, і лише 18% хотіли б переїхати до міста. Реальна ж поведінка показує, що мешканці передмістя – це досить стійка, стабільна категорія людей, які насправді поєднують у своєму повсякденному житті переваги та недоліки як міста, так і села. Більше того, зауважується сьогодні в деяких інших регіонах України тенденція до переселення у передмістні зони, що може бути трактоване як прагнення мешканця міста поліпшити, ідеалізувати стандартний міський спосіб життя шляхом внесення в нього рис сільського, індивідуалізованого укладу.

Останні соціологічні дослідження, проведені фахівцями соціологічних служб у країнах Балтії, показали, що з початку 1980-х років структура населення за відношенням міського та сільського населення стабілізується. Деяке незначне відтікання з сільської місцевості спостерігається тільки в Литві. Це пояснюється, принаймні, двома причинами. По-перше, урбанізація в Литві почалася трохи пізніше, ніж у її сусідів. По-друге, в країні зменшується природний приріст населення.

У той же час в Естонії з 1983 року соціологічними дослідженнями було зафіксовано принципово нове явище – зворотний потік міських жителів, які повертаються жити в село, більш потужний, ніж потік сільських мешканців, що переїжджають у місто. Опитування 12 тисяч випускників середніх навчальних закладів щодо їхніх планів на майбутнє показали, що ця тенденція зберігається. Більшість естонських учнів заключного класу сільських шкіл і селищних шкіл хотіли б працювати в сільському господарстві. Головним чином це діти колгоспників та працівників радгоспів. Діти інтелігенції більше орієнтовані на вищу освіту. Хоча й для них місця праці за межами міста є досить привабливими. Цікаво, що

столиці цих країн втрачають привабливість. Якщо сільські мешканці і збираються переїжджати (але таких стає все менше), то не до столичного міста.

Місто поступово втрачає свою привабливу силу. Ставлення до нього стає критичним, вибірковим. За даними соціологів, спостерігається навіть певне відтік міського населення до села. Стандарти міського та сільського способу життя оволодівають мешканцями незалежно від місця проживання. «Міський» мешканець села, мешканець села, одягнений в химерний орнамент міста, – часті персонажі не тільки наукових, але й художніх книжок, фільмів, журналістських нарисів.

2.2. МІСТО ЯК ВУЗОЛ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ

Здається, не випадково одним з основоположників міської соціології професор Роберт Парк з Чиказького університету заявив про те, що культурність міської людини – якість чарівна, але вона все ж таки не є добродієм. Насправді пізнати міського жителя нам ніколи не вдається, і тому ми ніколи не знаємо, наскільки можна йому довіряти. Городянин і культура. За думкою фахівців, ці поняття сьогодні у багатьох відносинах розійшлися. Однак культурний фактор стає одним з визначальних у наших сучасних спробах перебудови суспільства поряд із питаннями економічної реформи та соціальної перебудови. Нова культурна політика, створення механізму її реалізації – загальнодержавні завдання. Позбутися від попелу казенності, яка виснажує культуру, неможливо, не знаючи процесів, які допомагали цьому протягом десятиліть.

Це особливо помітно в великих містах. Глибина та масштаби соціокультурних проблем у цих містах прямо пропорційні їх духовному потенціалу, значенню у житті суспільства. Адже загострення всього комплексу соціально-економічних проблем, спостережуване сьогодні, неодмінно відображається на стані культури. Погодьтеся, що в умовах дефіциту товарів і послуг, комфорту і побутових умов, транспортного перевантаження

міському жителю важче бути вихованим і інтелігентним. А ціну духовної втрати, яку ми заплатили за австралійний, екстенсивний промисловий розвиток, ще належить підрахувати.

Більш ніж п'ятнадцять століть тому назад на берегах Дніпра з'явився місто, призначене зіграти видатну роль у формуванні давньослов'янської державності, основ її духовного потенціалу. Київ був образом, до якого зверталися генії Шевченко, Гоголь, Леся Українка, Купрін, Булгаков та інші. І незважаючи на втрати та втрати минулих років, культурний скарб міста дозволяє Києву залишатися серед міст, які мають статус світових культурних центрів.

Перед політикою у сфері духовного життя виникають дві взаємопов'язані проблеми: збереження культурного потенціалу міста, його пам'яток історії та архітектури, а також максимальне наближення їх до людини. Адже культурний потенціал – це достатньо складна і динамічна система. Вона включає творців і споживачів, традиційне і авангардне, етнічне і актуальне... Чи вимірювали соціологи, як масовий приплив низькокваліфікованої робочої сили, яка в найкращому випадку несе середні духовні цінності, впливає на традиційно високий культурний рівень мешканців міста? Культурний клімат міста, специфічний стиль його життя втрачають щось важливе, неперехідне. Чи не є так звана масова культура результатом виробництва масової продукції, достатньо без особистої, що виробляється в будь-якому іншому місті? Шістнадцять театрів-студій, заснованих у Києві за останній час, затонули в безлічі нічних клубів – дуже часто це спрямовано на пошлість і споживацькі інтереси. І масова забудова гаражів та промислових споруд на Малоїдвальної вулиці (за висловом Булгакова, «найфантастичніша вулиця у світі») – однієї з найживописніших вулиць Києва – викликає сумні роздуми.

Ми зовсім не схильні звинувачувати мігрантів у розмиванні рівня культури міських жителів. Це не їх провина. Багаторічні умови життя у лімітованих умовах гуртожитків не можна вважати гідними цивілізованого суспільства. Умови життя і побуту утруднюють освоєння міського культурного потенціалу. І не випадково західні

соціологи відзначають явище культурної маргіналізації, яка охоплює деякі соціальні шари та цілі райони міст, де учні початкової школи, наприклад, бачили Лувр лише на листівках.

В Міжнародній хартії з охорони історичних міст, прийнятій ще у далекому 1987 році Генеральною Асамблеєю ІНОМОСа (Міжнародної ради з питань пам'яток і достопримічальних місць), зазначається, що охорона історичних міст і кварталів повинна бути частиною економічної та соціальної політики. Проте проблема також полягає у включенні потенціалу культури у особисті цінності міського жителя. Вирішення цих завдань потребує великих інвестицій як у саму культуру, так і у умови існування людини. Справа тут не лише у кількості ресурсів, але й у необхідності відмовитися від попередніх управлінських стереотипів.

Схоже, що настав час відмовитися від екстенсивної моделі розвитку культури та гігантоманії, оскільки міським жителям зараз найбільше потрібна щільна мережа базових культурних закладів, а точніше, нормальне культурне середовище в районах проживання. А якою саме воно повинно бути – вирішувати самим міським жителям. Зі свого боку, місцевим органам влади слід подумати про створення цільових фондів соціально-культурного розвитку. Пайовиками та розпорядниками цих фондів могли б стати районні органи самоврядування, громадські організації та підприємства. Місцеві компанії можуть здійснювати внески до цільового Фонду соціально-культурного розвитку району не лише гривнею, але й послугами. Їхня участь повинна здійснюватися не за ознакою формальної реєстрації, а за місцем проживання основної частини працюючих на них людей. Інакше Троєщині, наприклад, загрожує ще багато десятиліть залишатися виключно «спальним» районом. Виходячи з конкретної ситуації в районі, фінансових та інших можливостей, можна вирішити, що будувати, відібрати проекти на конкурсній основі, уточнити структуру платних та безкоштовних послуг. Якщо припустити, що ці питання увійдуть до кола повсякденних турбот депутатів, то вибори перестануть бути формальними. Люди будуть судити про кандидатів вже не стільки за передвиборчими обіцянками, скільки за реальними справами.

Децентралізація управлінських функцій може поширюватися і на окремі культурні заклади, яким слід розширити економічні права, спроможні забезпечити їм свободу дій у світі змінюються потреб. Проілюструємо сказане на прикладі кінематографу.

На сьогодні все більшу долю прибутку кіноіндустрії складають виплати від прокату, а також кошти, від сумісного виробництва фільмов разом з телекомпаніями. Лише 42% доходів кінопродукції в США припадає на кінопрокат.

Розробка розгалужених і соціально ефективних базових мереж культури не просте завдання, яке стосується не тільки економічних факторів. Велика конкуренція з боку домашнього середовища, де матеріальне культурне середовище стрімко розвивається. Однак ставити таке завдання необхідно, оскільки орієнтація на «домашню» культурну діяльність, не дивлячись на очевидні переваги, також має серйозні недоліки: вузький круг спілкування, відносно пасивні форми досугової діяльності і інше.

Говорячи про перспективи та можливі шляхи розвитку культурного середовища центру міста та його околиць, слід зауважити, що ми маємо справу з двома абсолютно різними об'єктами, оскільки різниця між центром і периферією міста величезна. Однак, оскільки саме в історичному центрі міста зосереджені основні культурні цінності, він вимагає особливої уваги. Сьогодні широко обговорюються різні концепції його розвитку, від помірно консервативних (часткова музеєфікація) до радикальних (реконструкція).

На наш погляд, тут не варто вигадувати велосипед, потрібно просто відновити те культурне середовище, яке існувало на початку століття. Ведь не секрет, що воно було порою багатшим, різноманітнішим, насиченішим. Наявність великих музеїв у місті не заперечує, а навпаки, підтверджує необхідність великого міського культурного центру саме як центру актуальної, сучасної культури, де можна проводити виставки і фестивалі, художні ярмарки та аукціони. І, звичайно ж, такий центр має розташовуватися в історичній частині міста, яка потребує значного очищення від випадкових контор, установ та підприємств.

Розвиток культурного життя міста неодмінно поставить нові вимоги до кадрів управління. Оскільки принципи у сфері культури також поширювалися на кадри, не важко зрозуміти корінь багатьох наших проблем. Тепер необхідний інший тип керівників, що мають особисту ініціативу, здатні нести відповідальність, володіють не абстрактними організаторськими здібностями і мають розуміння не тільки культури, а й економіки, соціології.

Незалежно від того, які конкретні напрямки розвитку культурного життя міста будуть визначені та реалізовані, цілі нової культурної політики можна вважати правильними лише у випадку, якщо кожна окрема особа матиме право вибору варіантів культурної поведінки, право вільного входу в будь-який культурний шар. Тільки в умовах культурного плюралізму можливе збагачуючи взаємодії культур, яке колись створило унікальний культурний феномен міста.

Людям у високо урбанізованому суспільстві часто варто багато вини, їх часто засуджують за розкішний спосіб життя. Проте не слід забувати, що людина є продуктом цього суспільства: діючи таким чином, а не інакше, вона підкоряється вимогам суспільства, виконує його умови або використовує надані йому можливості.

У будь-якому випадку роль і поведінка людського індивіда мають вирішальне значення. Як цю роль можна трансформувати в рамках того чи іншого суспільства – вирішує саме суспільство. Важливо, щоб всі його члени були добре інформованими, освіченими індивідуумами. Людям пора почати прозирати – вони повинні бачити одразу всю картину, усвідомлювати взаємозв'язок і загальний ефект абсолютно різних і не пов'язаних між собою дій і питань (включаючи безпосередньо стосовно людини) в складному сучасному суспільстві. Тільки за цих умов можна розраховувати на правильно інформовану громадську думку, яка є важливою рушійною силою змін. Вона може сама пропонувати новаторські рішення або підтримувати (а не «заморожувати») заходи, які без цієї підтримки були б непопулярними. Також необхідно змінити систему освіти – створювати більш фундаментальну інформаційну

та просвітницьку базу для майбутніх громадян, залишити їм у спадок нові цінності та нові критерії для життєвої орієнтації.

Надзвичайно важлива роль у цьому відводиться самому середовищу, в якому людина живе. Саме в мікросередовищі людини, там, де вона працює і живе, виявляються проблеми та кризи, пов'язані з природним оточенням та природними ресурсами. Необхідно використовувати творчу енергію та здібності місцевих мешканців, творчу атмосферу на робочих місцях, а це можливо лише у тому випадку, якщо містянам буде надане право самостійно вирішувати свої проблеми та мати голос при прийнятті життєво важливих рішень, які можуть мати небажані наслідки для навколишнього середовища та їх благополуччя.

Канадський соціолог В. Михельсон, досліджуючи поведінкові очікування індивідів, показав зв'язок між їх вибором житла та характеристиками міського способу життя. Вибір середовища проживання залежить від стилю поведінки людини, її орієнтацій на роботу, дозвілля, сім'ю і т.д. Наприклад, сім'ї, які планують переїхати в центр міста, мають вищу освіту, більше зацікавлені в культурі, молодші, мають професійну підготовку, часто бездітні, жінки, як правило, працюють. Ці сім'ї характеризуються більшим індивідуалізмом, у них менші потреби в сусідських контактах. Головними мотивами переїзду для цього типу сімей є скорочення відстані до роботи та культурних закладів, причому місце розташування житла є важливішим, ніж особливості квартири або сусідства. Сім'ї з меншими доходами та дітьми частіше обирають квартири віддалені від центру. Міські жителі, спрямовані на сімейне життя та сусідство, хочуть переїхати в віддалені будинки. Для них важливіші особливості будинку, ніж його розташування.

Після реалізації планів спосіб життя мешканців міста відповідно змінюється. Наприклад, жінки, які проживають у квартирах у центрі міста, проводять більше часу поза домом (на роботі, у гостях, у громадських місцях), тоді як у передміських квартирах вони витрачають більше часу на перегляд телепрограм і інші пасивні форми відпочинку. Жителі окремих будинків відносно більше спілкуються з сусідами, витрачають більше часу на догляд за

довкіллям (ремонт, прибирання, садівництво) і проводять більше вільного часу вдома. Можливість вибору житла з урахуванням особливостей способу життя підвищує задоволення мешканця умовами середовища, а тип житла підтримує раніше обрані стилі життєдіяльності.

За думкою В. Міхельсона та інших експертів, трохи інші відносини складаються у мешканців міст, які проживають у висотних будинках. Вибір стилів життя там більш обмежений. Менша візуально-акустична ізоляція (приватність), відсутність великого простору, двору, обмеження у модифікації житла та виборі домашнього хобі – все це збіднює життя в такому типі житла. Тому висотні будинки головним чином заселені певними соціальними і віковими групами – літніми людьми, самотніми людьми, бездітними сім'ями, працюючими. А такі вимоги великих будинків, як дотримання тиші, чистоти тощо, підходять для людей з вищою освітою, причому достатній дохід дає можливість для різних видів компенсацій – подорожей у відпустку, відпочинку у рекреаційних районах (з використанням особистого автомобіля) та інших.

У цьому контексті виникає важливе питання про сусідство в умовах міського середовища. Останнім часом у публіцистиці та науковій літературі все частіше з'являються заклики до відновлення територіальних спільнот, зміцнення соціальної інтегрованості сусідства, ліквідації дефіциту спільної діяльності та взаємодопомоги сусідів. Ведуться пошуки шляхів поліпшення умов для соціалізації дітей, самореалізації особистості, підвищення активності мешканців та підтримки їх спільної діяльності у вирішенні місцевих проблем. В Україні було проведено дуже мало спеціальних досліджень щодо взаємовідносин між мешканцями за місцем проживання. Західні дослідження спрямовані на іншу, відмінну від нас, якість житлового середовища, далеку від епохи «комуналок», яку ми ще не подолали. Проте деякі висновки зарубіжних соціологів представляють певний інтерес.

Р. Бахтел, досліджуючи поведінку сусідів, прийшов до висновку, що оптимальний розмір так званої соціальної території не

перевищує 200 осіб. За його думкою, такий розмір сусідства створює найбільш сприятливі умови для життя, дозвілля, виховання дітей та сусідських контактів. Збільшення кількості соціальних контактів (які, як ми вже зазначили, мають переважно анонімний характер) через перенаселеність має негативні наслідки як емоційного, так і поведінкового характеру.

У зв'язку з цим у західній літературі з'явилася концепція когнітивного (від лат. *cognitio* – знання, пізнання) перевантаження, згідно з якою надмірно інтенсивний фізичний та емоційний контакт, притаманний міському середовищу, призводить до появи особливого механізму адаптації, який використовує мешканець міста. Він проявляється у зменшенні кількості та інтенсивності сусідських контактів, більш поверхневому спілкуванні, більшій вибірковості у виборі партнера. Звідси характерні для міста байдужість, відсутність готовності допомогти незнайомцю, невтручання як форма поведінки. Існує аксіома: чим ближче живуть люди, тим ймовірніше виникнення між ними дружніх відносин. Однак надто велика кількість людей створює ситуацію скрученості, «життя на виду», що призводить до нестачі свого роду житлових ресурсів – простору, тиші, повітря тощо. Зв'язок між якістю умов життя та характером сусідських відносин є найтіснішим. Проте спільність житлового середовища є базою, яка надає реальну можливість спілкування. Подальший розвиток знайомства залежить більше від соціальних та індивідуальних факторів: подібності за віком, освітою, професійною належністю, інтересами у вільний час, етно культурними нормами тощо.

Близькість друзів особливо важлива для дітей, якість соціальних зв'язків – для літніх людей. Сусідське спілкування великих міст більш селективне, ніж у малих містах. Іншими словами, мешканці малих міст більше спілкуються з різними людьми, ніж мешканці великих міст. Теза про ізолюваність та некоммунікабельність міських жителів є неправильною. Час, який великоміські мешканці проводять у спілкуванні, не менше, ніж у мешканців передмістя або села, які живуть у окремих квартирах. Різність полягає в обранні знайомих. У цьому випадку перевага

надається спільним інтересам (дружбі), а не просторовій близькості (сусідським зв'язкам), що преобладає у селян або тих, хто проживає у окремих будинках.

Урбанізацію можна розглядати як процес розвитку, концентрації та інтенсифікації комунікації. Вона є результатом і передумовою комунікації, різноманітних форм життєдіяльності суспільства, розвитку його духовного та творчого потенціалу. Вже для середньовічного міста характерним є поступове передавання йому культурно-регулятивної функції. Цікавою є концепція свята як прояву двосвітості середньовічного (офіційного та народного) життя, особливого типу «екстериторіальної» та позачасової комунікації між людьми, яку висунув М. М. Бахтін [6].

«Яке місце займає святкування в механізмі середньовічної урбанізації?» [50, с. 51] – ставить це, на перший погляд, парадоксальне питання О. Н. Яницький. Святкування є фактом концентрації активності, діяльності людей, наслідком функції обміну і водночас його передумовою.

У протиставленні замкненій і монотонній праці в межах сімейного або повсякденного життя, у святковій колективності, можливо, проявлялося навіть у ілюзорній формі прагнення людей до братерства, спільності, зняття станових та інших обмежень. Вільне об'єднання мешканців міста, можливість вибору стереотипу поведінки, анонімність атмосфери святкування, можливість невідповідності традиційним нормам, послаблення соціального контролю, особливі «правила гри» святкування – усе це ознаки міського способу життя. Святкування виступає своєрідною формою масової комунікації. А середньовічне місто стало місцем взаємодії і обміну знаннями та цінностями, нормами поведінки та інформацією, переходу від сусідського спілкування до професійного, від громадського та сімейного – до індивідуального.

Місто перетворюється на вихідний пункт розвитку соціально-інформаційних процесів суспільства, «носія» соціальної пам'яті суспільства. Причинами цих обставин є особливості технологічних відносин у сфері виробництва, характер наукових знань, який виявляється в їх системності і універсальності, а також специфіка

статусу мешканця міста, зростання автономії і індивідуалізації, що дають змогу включатись до різних каналів інформації та соціального спілкування.

Цей процес є протирічним. Універсалізація комунікаційних зв'язків містянина супроводжується зростанням його відчуження. Міська середовище одночасно «відкрите» і нестабільне. «Загальну текучість соціальних зв'язків» західні соціологи вважають основною рисою міського способу життя.

2.3. ІНФОРМАЦІЙНИЙ СВІТ МІСТЯНИНА

Цивілізація породжує нові явища в комунікативних відносинах. Ми зупинимося детальніше на інформаційному світі міста, на питаннях інформаційного впливу на сучасну людину. «Ми – діти міської культури». У цих словах відомого теоретика міської культури Н. П. Анциферова висловлена суть міста як хранителя, «ковчега» духовного потенціалу суспільства, народу. У місті, писав він, світ минулого не змивається «безжалісними потоками часу». «Минуле просвічує скрізь в ньому: в напрямку його вулиць, у формах його площ, у силуетах його куполів і веж, у мові його громадян, у їхніх святкуваннях, у їхній ненависті та прагненнях. Все, нагромаджене віками, злилося тут в єдиному, цілісному образі, доступному кожному з нас» [2, с. 9].

Вище йшов мова про історичну еволюцію міського поселення. Такий елемент способу життя містян, їхньої культури, як комунікація, також є результатом і продуктом історичного розвитку. Зробимо невелику екскурсію в минуле.

Пряма комунікація та обмін інформацією між людьми на початкових етапах історії людської культури базувалися на взаємодії зі співрозмовником, емоційному та образному взаємодії між людьми. Однак заміна живої комунікації зі співрозмовником писемним знаком, який існує поза часом, призвела до багато валентності зв'язків особистості зі світом, з іншими людьми, з суспільством. Комунікація придбала більш індивідуальний

характер, при якому особистість не розчиняється в громаді, а набуває можливості неповторно виражати свій внутрішній світ.

*«Молчат гробниці, мумии и кости,
Лишь слову жизнь дана.
Из древней тьмы на мировом погосте
Звучат лишь письма» [8]*

Ці рядки класика як би узагальнюють перехід від усної комунікації до письмової, яка сприяє закріпленню та розвитку свідомості та єднанню людей, поширенню серед них загальних цінностей та норм спілкування. Особливе значення тут набуло винаходження друкарської машини, яке поклало кінець так званим монастирському (від початку середньовіччя до кінця XII століття) і світському (від початку XIII до кінця XV століття) періодам рукописної книги, відкривши еру книгодрукування – нову еру комунікації.

Саме на цьому етапі проявляється нерозривний зв'язок між культурою і засобами її поширення. У містах організовується ремісниче виробництво книг. Слово отримує не лише комунікативну функцію, а й візуальний, достовірний зміст. Ми маємо на увазі аудіовізуальні засоби передачі інформації – прикраси в книгах, живописне та графічне оформлення. Початок епохи Відродження, зростання ролі візуальної сторони комунікації, привело до розквіту масової культури завдяки кіно та телебаченню. Суть комунікації різко змінюється. Від прямого, заснованого на особистому досвіді, завдяки технічним засобам, до опосередкованого. Комунікація набуває масового характеру.

В цілому історичний розвиток суспільства дає можливість визначити декілька типів комунікацій. Серед них: довербальний, вербальний, писемний, літературний та електронний. Саме вони детермінують специфіку інформаційного простору людини. На думку Г. Інніса, середовище комунікації орієнтовані на спосіб передачі контенту, або на тривалість його збереження. Звідси сучасна глобальна інтернет культура [13].

Український дослідник С. Цимбаленко доповнює цю думку, в основу трансформації культурного розвитку суспільства покладає спосіб закріплення соціокультурної інформації. Особистість завдяки інформаційній комунікації існують, впливають на інших, змінюють себе і своїх реципієнтів [37, с. 63]. Виникнення нового, з точки зору технології, інформаційного простору сприяє розвитку віртуальної комунікації, яку треба розуміти як комунікативну взаємодію людей посередництвом комп'ютера або андроїда через мережу Internet. Ця взаємодія всесвітня, умовно кажучи є глобальним комунікаційним дзеркалом – екраном життя людства.

Суттєвим змінам піддається вся соціокультурна сфера життя людини, всі прояви його суспільної активності в сфері культури. Епістолярний жанр, мовна комунікація, соціальне орієнтоване спілкування, інтимна сфера життя.

Все це в свою чергу викликає значні зміни комунікативно-інформаційних потреб та загалом, мотивацію соціокультурної діяльності. Справедливо виникає питання: які чинником детермінують неоднорідність взаємодії інформаційного потоку, що наповнює соціальний простір з різними групами його споживачів – вікових, субкультурних, професійних і т.д.

На погляд О. П. Антіпової головні серед них комунікативні потреби та мотивація соціокультурної діяльності, нерівність у доступі до інформації, інтенсивність лінгвокультурних змін [3, с. 71–73]. Так, різниця інформаційного контенту, що сприймає молодь і люди похилого віку показує для першої групи більшу потребу у самовизначенні, ідентифікації себе в своєму середовищі. Теж саме стосується етнічних спільнот. Величезна різниця в світосприйнятті підлітків і людей похилого віку, звідси феномен «розриву між поколіннями» про яке багато років пишуть дослідники.

Молоде покоління сприймає світ агресивно, більш емоційно. Відповідно і обирається носій інформації та її контент. Діяльність людини, як професійні так і непрофесійні соціально-культурні практики визначає «роботу» з інформаційним потоком, включаючи оновлення комп'ютерної мови. Що стає до речі важливим показником самоідентифікації і навіть моди. Комп'ютерний сленг

стає важливим чинником інтелекту та показником «просунотості» сучасної людини.

Говорячи про доступність інформації треба підкреслити, що йдеться не тільки про її наявність, а і про якість повідомлень, специфіку контенту. Зміна типів комунікації, її сучасна трансформація, особливо в великих міських агломераціях породжує нові субкультурні групи, відповідно до тих чи інших інформаційних елементів.

Геймери, блогери, кібернанти, хакери з їх специфічним сленгом, мережевим жаргоном, не тільки усним, але і письмовим: «гама», «квакер», «шпіляти», «бродилка», «блохи» і ще десятки подібних термінів. Можливо, видання геймерського словника вже цілком актуальна задача.

І остання характеристика своєрідного «субкультурного вибуху» в інформаційному потоці – неоднорідність швидкості трансформаційних процесів на сучасному етапі культурного простору. Роль інформаційно-комунікативних технологій веде до значної динаміки контенту інформації між різними соціальними групами, один зміст накладається на інший. Відбувається своєрідна дифузія різних інформаційних пластів, які традиційно «збереглися» у певних соціальних групах. Ю. Лотман назвав цей процес «пересіченням» мовних пластів [26, с. 15–16]. А ми, в контексті нашого аналізу, коректно назвемо це інформаційними пластами, що на наш погляд цілком відповідає характеру процесу в соціокультурній сфері в цілому.

В першу чергу, це стосується буденного рівня комунікації. Соціокультурна реальність, маючи певну ієрархічну структуру, включає різноманітні знання про світ, культуру, взаємодію з іншими особами. І важливу роль в трансформації цієї структури відіграє інформаційний потік, що інтенсифікується розширюючи контентну палітру знань людини про соціокультурний простір, в якому вона існує.

Інформація розширює культурний простір. Загальнозначима реальність для нас повсякденна, приватна, локальна. Світ культури якби вмістився в наш монітор, а навіть у андроїд. Наші сучасні

комунікативні практики дозволяють тримати соціокультурний всесвіт в кармані чи маленькій сумці, з якою та чи інша особа вештається по гламурним вечіркам. Про все це писав геніальний Р. Бредбері, стало реальністю. Трансформація соціокультурного простору яка детермінована сучасним інформаційно-мережевими змінами припускає аналіз його функціональних сторін. Тих, які безпосередньо впливають на розвиток процесів культурного середовища.

В результаті зростання міст, збільшення кількості та щільності населення формується принципово новий тип реципієнта (суб'єкта комунікації, її споживача), який складається з механічного об'єднання людей, абсолютно випадкового, спонтанного та непередбачуваного. Відношення між засобами масової комунікації та індивідом стає анонімним, безадресним. Кому адресоване те або інше відкриття художника у формі телевізійного зображення? Наскільки теляння замінює «живу» казку, яку розповідають дитині?

Відомо, що дослідження поняття інформаційного забезпечення починалося на теренах соціології та культурології з тих аспектів, які стосуються повсякденного життя певних соціальних верств населення міста і особистості.

В сфері соціально-культурної дійсності є безліч критеріїв для класифікації інформації: за типом носія, ступенем доступу, функціональним призначенням, рівнем упорядкованості, тощо. В контексті нашої теми буде особливо цікаво два аспекти масової інформації – її суспільний, загальноміський характер та індивідуальний, якісний контент в якому виділяється зокрема людина в її інформаційному просторі.

Термін «масова культура» з'явився давно і має досить довгу еволюцію – від негативного значення до позитивно-функціонального, залежно від того, що складає зміст культурної політики, культурного ринку та бажань людини.

У вивченні сучасного соціокультурного простору виділяють три групи потреб:

По-перше: потреби в знаннях соціально-культурного контексту. Зауважимо, що різні цільові групи населення міст мають різні потреби в залежності від їх освіти, статі, образу життя, віку та інше. Які шанси для городянина отримати інформацію, що цікавить? В якому чиннику масової комунікації він її отримає? Виникає певний парадокс: чим більше інформації в сфері культури викидається в соціокультурний простір, тим менша ймовірність, що вона буде зрозуміла і взагалі, знайде свого читача, глядача...

По-друге: потреби в розвитку активності в соціокультурному просторі. Людина – читач чи глядач шукає інформацію певної категорії. Інша справа як виробництво культурного контексту сприяє зростанню активності в такому пошуку.

Серйозні соціологічні дослідження в сфері культури та засобів масової інформації зафіксували таке парадоксальне явище як міська культурна псевдо активність. Маючи дома телебачення та інтернет (і навіть не дома), ми спостерігаємо як живуть, працюють, відпочивають інші люди, ловлять злочинців та ведуть гламурне життя. Ми співчуваємо, сміємося, плачемо та навіть обговорюємо у колі друзів, коли зустрічаємося, що бачили або прочитали. Але це тільки спостереження за життям, яке відбувається не за нашою участю, а поза межами нашої реальності.

Сприйняття інтернет-культури не робить нас активними співучасниками цього процесу. Можливо саме блогінг, діяльність в блогосфері вирішує проблему потреби в розвитку соціокультурної активності та її розвитку.

По третє: колективні потреби. Життя з кимось або одинаком – норма людського буття. А в той самий час сучасна урбаністична цивілізація робить доступним засоби культурного та інформаційного сервісу, водночас дає змогу нам залишатися наодинці. І це характерно для всього сучасного міського середовища.

Вивчення культурного простору міської агломерації на наш погляд якраз і є своєрідне сплетіння аналізу масової культури міста, суб'єктивізація її інформаційної складової і забезпечення соціокультурного простору для задоволення потреб окремої людини в сфері культури.

Завдяки Інтернету та телебаченню, сучасна людина контактує з зовнішнім світом. Але контактує, залишаючись в своєму просторі. Особиста сфера життя, його поглиблення завдяки теле- та інтернет-комунікацій, робить інформаційний простір індивідуальним. Але що цікаво. Деякі відомі автори (Е. Сіронен, Д. Прогон та ін.) вважають, що дивлячи телебачення чи Youtube, не людина спостерігає за дією, а монітор за нами. Дійсно, ми дивимося на екран за якоюсь подією, але вона, її сюжет – фабула, інтрига регулює наші індивідуальні емоції, відчуття, а надалі і поведінку.

Недалека історія нашої країни показала, що невелика інформація з комп'ютера як заклик вийти на Майдан Незалежності, мав дійовий, а подалі трагічний наслідок.

Що сьогодні актуальніше – втеча в особисте життя чи втеча в публічність? Можливо, сучасний розвиток засобів інформації робить приватність життя ілюзорним, не справжнім. Сучасному городянину не має де сховатися від інформаційної напруги, суспільної думки, яка робить нас беззахисними від небажаної інформації. Можливо масовий суспільний вибір Президента країни з віртуальною політичною програмою теж приклад вищезгаданої тенденції суспільного життя?

Ми не ставимо на меті в цьому тексті зупинитися на особливостях людини в сучасній блогосфері. Хоча відмітимо, що саме вона складає найбільш цікаву частку сучасного інформаційного простору.

Про це в наступному розділі моєї роботи. А в цьому контексті треба підкреслити, що в цілому значно зростає потреба містянина в інформації різнобарвного змісту.

Умови життя в міській агломерації динамізуються, а ситуації життя часто виглядають не стільки стандартно, а і індивідуально. Традиції, звичні моделі поведінки, норми та правила життя часто змінюються модою в засобах досягнення цілей. Інформованість відіграє тут майже головну роль, що детермінує дії людини. А інформація отримана не важливо якими шляхами, становить головну цінність для жителя міста.

Що перше бачить людина у місті? Головні інформаційні орієнтири – це візуальні знаки, інформаційні відмітки в оформленні міського простору. Афіші, реклама, вітрини та сітілайти, різнобарвні елементи інформаційно – естетичного (а можливо і не естетичного?!) оформлення середовища. Ці ознаки буденного життя міста допомагають орієнтуватися в просторі. В якійсь мірі, вони допомагають сформуванню поведінки. Але нерідко низька інформаційність та антиестетика, низький художній смак та інше робить вплив середовища на особистість скоріше негативним, а в кращому випадку нейтральним. Тому і в цьому розумінні зростає роль таких елементів інформаційного поля, що забезпечуються електронними засобами і насамперед Інтернетом. При цьому зазначимо, що Інтернет вирішує сьогодні не тільки проблеми забезпечення інформацією, а й питання спілкування та проведення вільного часу, тобто дозвілля. Причому справедливо підкреслити, що питання дозвілля містяни в залежності від його інформаційного забезпечення засобами Інтернет мало вивчена. Багато досліджень традиційно присвячено місцю телебачення, кіно, театру в наповненні вільного часу. Тобто цілком традиційний аналіз цього явища, ми бачимо в численних монографіях і наукових статтях. Що стосується нових засобів електронного спілкування – це цікава маловивчена проблема, яка на наш погляд повинна сьогодні бути в центрі уваги дослідників.

Інформаційне поле, що функціонує у сучасній міській культурі, забезпечується набагато потужнішими засобами масової комунікації, ніж у попередні історичні періоди. Традиційне друкування доповнилося надзвичайно широким охопленням населення та ефективністю телебачення, радіо та кіно. Залученість мешканців міста до широкомасштабних культурно-комунікативних процесів різко зросла.

Інформаційне поле, створене сучасними засобами масової інформації, є дуже різноманітним за змістом повідомлень, формами та якістю їх подачі. Протягом дня ми отримуємо інформацію про політичні події та спортивні новини, рекламу та культурні події... Різняться джерела інформації: від професійних,

без життєвих спортивних коментаторів до любительсько-цікавих, нетрадиційно відомих кінорежисерів...

Першим, найбільш помітним проявом інформаційного поля міського середовища є елементи інформаційно-естетичного оформлення міста. Плакати, вітрини, вказівники, лозунги та багато інших візуальних знаків, необхідних мешканцям міста, допомагають орієнтуватися в великому міському просторі. Ці інформаційні орієнтири виконують різні функції. Плакати та гасла несуть певне ідеологічне навантаження. Оголошення інформують про події міського життя. Афіші відображають зміст культурного життя міста. Вітрини показують нам товари, які ми могли б придбати, якби вони були ще й на прилавках...

Насичений візуальний фон, що супроводжує всю життя мешканця міста, став предметом художнього кінематографа як символу життєвого середовища, життєвого укладу радянського міста. Сірі маси людей на тлі червоних гасел, плакатів та відомих портретів мелькають у кадрах наших фільмів та фільмів західних режисерів про нас. Ймовірно, у такій символіці художники намагаються передати невідповідність виконання своєї мети засобами інформаційно-естетичного впливу. Відсутність естетичних рішень, шаблонність, примітивність художнього рівня, незадовільність у оформленні міського пейзажу – це не рідкість.

Межі інформаційно-культурного поля розширюються й у часовому відношенні. За допомогою кіно-, фото- та фонодокументів ми повертаємося в минуле, переосмислюємо та оцінюємо події сьогодення. А майбутнє перетворюється на предмет вивчення як науки, так і прогностичних моделей за допомогою інформаційного відображення світу.

Різноманітна інформація стає загальним надбанням. Доступ широкої маси людей до всього багатства культурного потенціалу суспільства з його суперечливими тенденціями, оцінками, поглядами, різними цінностями сприяє зростанню цього потенціалу. Погодимось з Е. А. Орловою у тому, що «зростання різноманітності інформаційного поля, яке є характерним для сучасного стану міської культури, та розширення просторово-

часових меж цього поля мають два суттєві наслідки для людей. По-перше, об'єктивно збільшується можливість самореалізації особистості в сфері культури. Люди в таких умовах отримують можливість вдосконалювати свої знання, розвивати свій художній смак, робити моральні і етичні аспекти своїх взаємин більш витонченими. Кожна людина... може вибрати найближчі і цікаві їй естетичні напрямки сучасності або минулого і зробити їх частиною своєї повсякденного життя... Однак, по-друге, стрімке розширення меж культурно-інформаційного поля... стало для сучасних людей джерелом важливої проблеми – знаходження принципів самовизначення в культурно-інформаційному полі» [34, с. 59–60].

Дослідники також вважають, що змінюється структура комунікативних систем суспільства: ієрархічний (ступінчастий) спосіб передачі інформації поступово витісняється «референтним», тобто зверненням всіх отримувачів до рівновіддаленого джерела інформації. Комунікація або інформування про певну подію, розгорнуті у часі, замінюється синхронним, розгорнутим у просторі. Якщо у минулі часи чутки, людська чутка через певний час доносили до вух даних про важливі, суттєві факти, явища, то сьогодні завдяки газеті, телебаченню виникає ефект, отримавший назву "прокинутися вранці знаменитим". Один стаття, фотографія, телепередача створює популярність сучасному співакові в очах десятків мільйонів. Скільки ж часу та сил потрібно було виконавцю сто років тому для завоювання такої аудиторії?!

Багато факторів міського середовища корінно змінюють інформаційні процеси в суспільстві. Так, відбувається своєрідне переплетення спеціальної (професійної) та загальнокультурної інформації. Комунікація фахівців в умовах характерної для міста концентрації виробництва нерозривно пов'язана з обміном нормами та стереотипами повсякденного життя.

Міське середовище, постійно відтворюючи комунікаційні зв'язки, сприяє формуванню та закріпленню певних «правил гри», найраціональніших та ефективних форм комунікації, спрямованості інформації та контактів у найрізноманітніших сферах людської активності.

Ім'я американського футуролога Олвіна Тоффлера досить відоме в нашій країні завдяки книзі «Футурошок». Цей термін, який сам автор вигадав для позначення адаптаційного шоку від зіткнення з незвичайно ускладненою та стрімко змінюваною дійсністю, міцно увійшов у повсякденний лексикон, включений у багато словників та енциклопедій.

Книги Тоффлера надають яскраве уявлення про сучасне урбанізоване американське суспільство, його конфлікти, стреси та проблеми. НТР і Інтернет – ці потужні символи нашої епохи – передбачають колосальний прорив у людському знанні, освоєння нових природних ресурсів та видів енергії, виникнення нових галузей промисловості, зростаюче виробництво матеріальних і духовних благ, а також гармонійний розвиток особистості.

Увага Тоффлера зосереджена на двох питаннях: прискоренні процесу соціальних змін (основна ідея «Футурошоку») та контурах суспільства майбутнього, яке автор називає суспільством "третьої хвилі" (центральна тема однойменної книги). Говорячи про напрямки соціальних змін, що відбуваються, Тоффлер підкреслює, що нова цивілізація має якісно відмінний характер. Він відкидає необхідність масового потокового виробництва та розподілу товарів, сучасний спосіб життя та моделі поведінки.

Головна теза цієї книги полягає в тому, що сучасна криза не є кризою перерозподілу, перевиробництва, недостатнього виробництва або низької продуктивності праці (що б це не означало), але є кризою реструктуризації, занепадом старої, «другої хвилі», індустріальної ери економіки та виникненням нової, «третьої хвилі», що функціонує за іншими принципами. Які ж ці принципи?

На думку Тоффлера, в умовах «третьої хвилі» виникає новий тип власності – власність на інформацію. Цей аргумент не є новим для історії суспільної думки. Відхилення або зменшення ролі власності на засоби виробництва є характерним уже для того етапу розвитку політичної економії, який повинен був дати теоретичне обґрунтування вищому етапу розвитку ринкового суспільства. Твердження, що власність втратила свою значимість у США ще в «минулому поколінні» і що в даний час контроль у сфері прийняття

ключових рішень здійснює той, хто володіє інформацією, не виходить за рамки відомої теорії «революції менеджерів», засновниками якої були Дж. Бернем і А. Берлі. Фетишизуючи реальний процес поділу функцій володіння та управління засобами виробництва, вони вказували на виникнення нового класу менеджерів, які, як вважалося, не залежать від власності і керують економікою в інтересах усього суспільства.

У концепції Тоффлера місце класу «менеджерів» займає «когнітаріат» – клас, що контролює процеси виробництва та розподілу інформації.

«У виробництві, – пише він, – присутній інформаційний компонент. Навіть для того, щоб зробити кам'яну сокиру необхідне було знання. Визнаючи важливість знання, ми говоримо про «суспільно необхідний робочий час» як про величину, що змінюється з кожним новим досягненням техніки. Зараз інформація стає більш вирішальним фактором, ніж будь-коли раніше, і вона відрізняється від усіх інших факторів, навіть діалектично протилежних їм.

Якщо ви використовуєте певну інформацію, я також можу її використовувати, при цьому шанси на отримання нами нової інформації збільшуються. Те, що ми не «споживаємо» інформацію, як інші ресурси, вже само по собі завдає руйнівного удару по загальноприйнятим економічним теоріям. Але якщо цього недостатньо, розгляньмо вплив інформації на розмежування між працею та домом» [55, с. 23].

Тоффлер розробляє концепцію «електронного коттеджа». На його думку, «переміщення робочих місць до домів» могло би розв'язати безліч проблем, які є нерозривними для сучасного американського суспільства. Перш за все змінився би характер праці та виробничих відносин. Тоффлер мріє про те, що люди повернуться до природного господарства, яке є характерним для примітивного суспільства «першої хвилі», але лише на іншій, електронній основі.

«Інформаційна революція відкриває шлях для переміщення місць роботи мільйонів людей з централізованих офісів та

підприємств до близьких робочих центрів, навіть прямо в квартиру, в дім. За його думкою, така перебудова допоможе усунути багато антагоністичних соціальних конфліктів. «Це освічені робітники», – підкреслює Тоффлер, – «які, використовуючи свої домашні комп'ютери, відео- та телекомунікаційні засоби зв'язку, зможуть організувати нову мережу, «електронні гільдії», нові професійні асоціації тощо. Стануть реальними і нові форми колективної дії, і дуже ймовірно, що одного прекрасного дня ми будемо спостерігати «електронні страйки» [55, с. 91].

Тоффлер зауважує загальний характер цих процесів. «Незважаючи на корінні відмінності цих двох систем, індустріалізм надає їм певні спільні риси, а саме ті структурні характеристики, які в наш час заперечує «третя хвиля». Усі країни залежать від корисних копалин. Масове виробництво. Масовий розподіл. Масова освіта. Засоби масової інформації. Масова культура. Ядерна сім'я як основна одиниця суспільства. Урбанізація. Одні й ті ж принципи стандартизації, синхронізації, централізації, максимізації і т.д.».

Дійсно, в рамках будь-якої соціально-економічної системи причинами так званого інформаційного вибуху є науково-технічний прогрес і урбанізація. Зростання потужності та влади людини над природним оточенням, стрімке розширення громадського виробництва, зростання громадського та професійного поділу праці, стрімке нагромадження матеріальних та духовних цінностей, різке ускладнення соціальної організації – ці і інші спостережувані сьогодні результати соціального розвитку прямо пов'язані з зростанням потоків інформації.

З наявних даних висновок можна зробити, що в індустріально розвинених і високоурбанізованих країнах виробництво інформації зростає на 5–10% щороку, тобто у два-три рази швидше, ніж національний дохід. Якщо середній дохід на душу населення в США вищий, ніж у країнах з розвиваючоюся економікою, в 10–12 разів, то потік виробленої та споживаної інформації на одного мешканця цієї країни перевищує вже майже в 100 разів.

Проблеми розподілу інформації, на думку фахівців, загалом можна звести до трьох умов: забезпечення точної адресності

розподілу, досягнення відповідності між вмістом інформації та потребами споживача, забезпечення своєчасності доставки інформації. Громадський ефективний вибір інформації, як теоретично, так і практично, неможливий без активної участі самого мешканця міста. Тому місто не взагалі бере на себе всі завдання розподілу інформації. Воно просто упорядковує її зберігання та встановлює правила доступу до неї.

Наприклад, доступ до інформації, яка зберігається у бібліотеці, статистичному управлінні, музеї, архіві тощо, відкритий значно більшій кількості людей, ніж кількість постійних відвідувачів. Правила зберігання книг, документів та іншої інформації передбачають, що інформація не нав'язується споживачу. Навпаки, споживач сам активно шукає та знаходить потрібну йому інформацію. Інше питання – реклама, яка згідно зі своїми соціальними функціями може значно перевищувати потреби споживача за рівнем активності. Проте вона також є доступною. Жорсткі регламенти розподілу інформації, фактично, поширюються лише на службові видання та дані, доступність яких заздалегідь визначається правилами та обмеженнями відповідних відомств.

Безпосередній обмін інформаційними повідомленнями, емоційна і образна взаємодія між співбесідниками змінюється на письмовий знак, який існує за правилами певного часу і територій. Інформаційні знаки допомагають виражати індивідуальні риси, не розчинитися в громаді людей. Внутрішній світ завдяки переходу від усної комунікації до письмової, стає цінностей і нормою співіснування великих груп людей.

Далі печатні засоби, масова інформація безпосередньо починають відігравати ключову роль між культурою і засобами її розповсюдження. Слово починає виконувати аудіовізуальну функцію, особливо завдяки утворенню кіно та телебаченню. Завдяки яким спілкування від основаного на власному досвіді перетворюється на явище масове, анонімне і бездарне. Для кого творить художник, кінематографіст, інший митець? Для кого працюють телевізійні забезпечення?

Інформаційний простір в рамках сучасної соціокультурної галузі ґрунтується на величезних технічних засобах. Причому кордони інформаційно-культурного простору поширюються не тільки в просторі, а і в часі. Кіно і телеінформація, фотодокументи дозволяють жити в минулому так само як в сучасності. А тренди розвитку в майбутнє вивчаються через зрозумілі оцінки історії.

Різні за проявом трансформаційні тенденції в соціокультурній сфері завдяки інформаційному потоку викликають новітні контенти в культурному потенціалі особи, окремої соціальної верстви населення, а також і в цілому міському просторі.

Зростання різнобарвного інформаційного поля в сучасній культурній сфері, а також розширення її просторо-часових кордонів, виникають дві головні риси. Значно зростає можливість для реалізації культурного потенціалу людини. Розширюється можливість адресного вибору в цій сфері. І з іншого боку, пошук принципів самовизначення в соціально-культурному просторі посилює ризики стати об'єктом різного роду маніпуляцій. Останнє особливо стосується комерційного характеру інформаційних повідомлень.

Багато аналітиків також вважають, що значно змінюється і структура соціальних комунікацій. Якщо певний час по тому ієрархічний характер передачі інформаційних повідомлень був поступовим, то сьогодні інформаційне джерело направлено на все суспільств. Скільки зусиль було необхідно, щоб стати VIP персоною кілька десятиліття тому? Сьогодні «прокинутися вранці знаменитим» – банальна історія.

Міське середовище відтворюючи інформаційні зв'язки закріплює певні правила і принципи суспільного обміну інформаційним контентом. Особливе місце в цих процесах відіграє Internet мережі, які на наш погляд закріпили в соціокультурному просторі три головні інформаційні тренди:

- забезпечують точну адресність розподілу інформації;
- балансують потребу особи в певній інформації і її контентом;

- забезпечує своєчасність доставки інформаційного повідомлення.

Відмітимо також те, що вибір інформаційного повідомлення був би неможливим без активної участі в цьому самого реципієнта. Міський простір тільки зберігає інформацію і формулює певні правила доступу до неї. Час для пошуку інформації скорочується, хоча частенько інформаційний контент сильно спрощується і його сприйняття потребує спілкування з професіоналами, чи додаткових джерел інформації.

Ще однією рисою використання та сприйняття сучасної соціокультурної інформації є її вибірковість. Сучасна людина в багатовекторному просторі відмовляється від «всеїдності». Його вільний вибір, самостійність життєвих принципів, дозволяє перемогти еклектичність потреб в сфері культури. Незважаючи на це сучасний городянин сприймає більший інформаційний контент ніж відправляє сам. Формується своєрідна ситуація асиметрії. Дуже багато інформаційних повідомлень вирують у соціокультурному просторі, при цьому не несучи змістовного та корисного контенту. Цей потік отримав в літературі назву «інформаційний шум», який створює часто психологічне навантаження і моральну втому. Саме створення інформаційного шуму сьогодні виступає дієвим механізмом маніпуляції масовою свідомістю особливо в сфері політичних практик. Тож, орієнтація саме на політичну інформацію, одна з головних серед інформаційних потреб містянина. Величезна кількість телевізійних ток-шоу з великими рейтингами – підтвердження цього висновку. Безумовно, трансформація таких рис міського спілкування, в тому включаючи соціальних мережах як відчуження, самотність, домінування типового функціонального підходу – «використав і забув», «вбити час» біля телевізійного чи комп'ютерного монітору та інші приводить до ситуації «не втратити себе» і «не згаяти час».

Вчені вважають, що в умовах міста просторово-часова доступність кількісно обернено пропорційна часу, який споживач витрачає на отримання бажаної користі. Часові витрати пов'язані з подоланням простору до місця розташування інформації, а також з

організацією обслуговування. Час, необхідний для пошуку інформації, іноді так великий, що людина або зовсім відмовляється від неї, або отримує спрощений варіант під час спілкування з неспеціалістами.

У той самий час соціально-психологічна або культурна доступність визначається здатністю людини розуміти і засвоювати певну інформацію. З теорії інформації відомо, що для адекватного прийняття та засвоєння ідей потрібна певна психологічна та інформаційна підготовка. По суті, вся освіта та виховання (соціалізація) людини є процесом навчання сприйняттю інформації, яка стає все складнішою відповідно до привченого їй світогляду – ідеології, ціннісних орієнтацій, норм поведінки в суспільстві. Звичайно, тут відіграють певну обмежувальну роль рівень уваги та обсяг пам'яті людини.

Поведінку сучасної людини в інформаційному світі досліджують, виходячи з городянина та урбанізованого середовища великого міста. Тут особливості історично нової ситуації проявляються найвиразніше. Крім того, очевидно, що моделям життя людини у великому місті підпорядковується все більша частина населення країни.

Причиною збільшення потреби міського жителя в інформації, схоже, є швидка змінність умов існування. Умови міського життя є динамічними. Ситуації, в яких опиняється міський житель, часто є нестандартними і, більше того, унікальними. Традиції та звичайні, випробувані часом і досвідом старших, правила поведінки не завжди є достатнім орієнтиром у цих умовах. Новизна окремих ситуацій настільки велика, що для визначення лінії поведінки міський житель змушений жити не за готовими рецептами, а оцінювати ситуацію та розробляти спосіб дій, керуючись раціональним мисленням, яке передусім залежить від інформованості.

Інформація, різноманітна і у великій кількості, є однією з найважливіших цінностей для міського жителя. Головне – потрібна спеціальна інформація. Її неможливо отримати з одного-єдиного джерела. Отже, орієнтація на їх багато: газети, радіо, телебачення,

кіно, спеціалізовані журнали, офіційні інструкції, реклама, усна комунікація та інше. Міський житель не просто змушений бути більш інформованим, ніж сільський мешканець (або недавній мігрант), але також здатний краще орієнтуватися в морі інформації, диференційовано, відповідно до потреб, оцінювати різні джерела. Зокрема, для міського жителя характерне різке збільшення значущості громадсько організованої інформації, що знаходить вияв у зростаючому доступі до Інтернету та соціальних мереж, в інтенсивній спеціалізації аудиторій радіо та телебачення.

Поява (або посилення) вибіркості є надзвичайно важливим фактором. Звідси випливає відмова від усез'ядності, включаючи вибір інформації. Людина починає подолання еклектичності потреб. Її поведінку характеризує велика свобода, самостійність в життєвій лінії, позиції, яку вона приймає.

Саме інформація формує соціокультурний базис на якому існує сьогодні свідомо поведінка людини, виступаючи головною детермінантою людської комунікації. Сучасний «культ інформації» створив сучасний соціокультурний простір, як дещо більш інформативне ніж в попередні епохи. Життя особистостей та людських спільнот наповнене процесами обміну інформаційними символами, включаючи їх мережевий контент.

В свою чергу формування інформаційної культури, як головний елемент культурної трансформації викликає зміну картини дійсності сучасної людини. Дистанційна трансляція інформативних повідомлень, мобільний діалог екранного тексту з людиною та інше змінює ментальність людини, викликаючи певну технічну раціональність його мислення.

Сучасний інформаційний простір як сукупність територіально широких інформаційних ресурсів акумулює підсумки комунікаційної діяльності людини. Таким чином, формується і трансформується в подальшому особливий тип культури – інформаційна. Зростає роль культури в базисі творчих і духовних якостей людини, сприяючи подоланню техногенним в великій мірі процесам, які відмежовують людину від його культурної і антропологічної дотичності.

Інформатизація глобального світу, що охопила соціокультурний простір викликає серйозні трансформації в контенті і структурі сучасного соціуму. Як універсальна інформаційна система соціокультурний комунікаційний процес має:

- структуру і протяжність, тобто територіальну актуальність;
- диференційність, що означає поєднання елементів пройденої культури і модернових явищ;
- полісемантичність – багатовекторні змісти, знаки та символи в інформаційному контенті.

Подальша уніфікація комунікативних практик та розширення інформаційного простору детерміновані глобалізацією соціокультурного процесу, поширенню нових культурних моделей і видів діяльності в сфері інформаційної культури.

Говорячи про трансформацію культури в інформаційному просторі неможливо не проаналізувати безпосередньо соціокультурну комунікацію в її формах і тенденціях розвитку. Неможливо обійтися без перелічення нового типу комунікативних структур та взагалі комунікативної природи соціальної реальності. Н. Луман, відомий дослідник сучасної глобалізації суспільства, говорячи про сутність комунікаційного процесу, давно писав, що «людські відносини, як і саме суспільне життя, не можуть існувати без комунікації», «тільки комунікація може здійснювати комунікацію» [27, с. 87].

Сьогодні ці досить зрозумілі і буденні ствердження набувають нового змісту. Теорія «комунікативна раціональність» та інші поняття в сучасній науковій думці в глобальному світі, її процес, простір та інше. Само поняття комунікації набуває нових рис, інших важливих характеристик.

Взагалі комунікація (від латинського *communicato* – передача повідомлення) передача інформації від одного суб'єкта іншими певними засобами. Причому сам термін комунікація виник в науковій сфері нещодавно, перетворившись за останні роки у ключовий термін соціо знання. Як правило, виділяються наступні значення терміну:

- універсальне – як спосіб зв'язку між окремими об'єктами матеріального та духовного світу;
- технічне – шлях повідомлення його засоби і таке інше;
- біологічне – як сигнальні засоби зв'язку в живій природі;
- культурне – яке визначає обмін знаннями, їхню циркуляцію в суспільстві, процеси кодування та декодування повідомлень та текстів.

Як передумова функціонування зв'язку між індивідами, соціальними групами, суспільними спільнотами та соціальними інституціями, включаючи, навіть, держави в цілому – комунікація накопичує та передає соціокультурний досвід, розподіл праці і регулює трансляцію культурного контенту. Таким чином, комунікація висвітлює як суспільні відносини на певному історичному відрізку часу так і історичний досвід людства.

Соціокультурна комунікація важлива структурна компонента соціокультурного процесу і глибинний його механізм. Вона забезпечує в значній мірі можливість розвитку соціальних зв'язків, насамперед мережевих, ретрансляцію думок, ідей, знань та навіть риси емоційного стану суспільства.

Звідси і специфіка споживання інформації мешканцем сучасного міста, що полягає не тільки в множинному зростанні, але й у зміні структурних характеристик споживання, зокрема в її асиметрії та надлишковості. Сучасний мешканець міста сприймає набагато більше повідомлень, ніж сам надсилає. Асиметрія посилюється також невідповідністю витрат: кількість абстрактної праці, яку середня людина обмінює на інформацію та духовну культуру, незначна порівняно з працею, витраченою на початкове створення цих знань. Урбанізованому суспільству стало можливим і в певному сенсі доцільним примусове надлишкове споживання інформації та психологічних стимуляторів. В місті є багато сигналів, розпорочених інформаційних повідомлень, спрямованих не на вузько визначену групу людей, а на всіх, хто їх сприймає. Для багатьох ці повідомлення не несуть безпосередньо корисної інформації, але є «шумом», від якого треба захищатися.

Завалюючи щоденно величезний обсяг інформації на людину, місто створює надмірне навантаження на психіку. Якщо втома селянина походить від праці і за характером м'язова, фізична, то втома мешканця міста зовсім іншого роду: для більшості це, передусім, нервова, психічна втома, частково викликана примусовою надлишковістю споживання інформації.

Для городян, які недавно переїхали з села до міста, є природним прагнення споживати якомога більше доступної інформації; для урбанізованих мешканців міста характерне вже відмова від всеядності та все більш вибірковості у цьому відношенні. Одним з проявів цієї вибірковості може бути встановлений багаторазово факт зворотної пропорційності між рівнем освіти та часом, проведеним перед телевізором або у соціальних мережах: чим вище освіта, тим менше часу людина проводить перед екраном.

Незважаючи на те, що Інтернет активно витісняє телебачення, в інформаційному середовищі міста воно займає настільки суттєве місце, що це питання заслуговує особливої уваги.

На основі підрахунку частоти та тривалості перегляду телевізійних передач протягом тижня, соціологами були виділені типи 112 телеглядачів, які відрізнялися різним рівнем захопленості телебаченням: від «середніх» до «захоплених». При цьому тривалість часу, відведеного на перегляд телепередач, в значній мірі визначається соціально-демографічними характеристиками аудиторії. При дослідженні міської аудиторії було доведено, що жінки менше прив'язані до домашнього екрана, ніж чоловіки (це пояснювалося більшою зайнятістю жінок в домашньому господарстві). За даними досліджень, стать не мала настільки суттєвого впливу на належність респондентів до певного типу телеглядачів (за затратами часу), хоча, можливо, жінки виглядають трохи більш «середніми» глядачами порівняно з чоловіками.

Належність до вікової групи виявляється важливішою, ніж стать, для опису витрат часу на перегляд телепередач. З віком ці витрати збільшуються. Найбільш активною в цьому відношенні виділяється група осіб віком понад 50 років. Групи 18–29 років та 30–49 років мало відрізняються за цим показником. Сором'язниками

полюсами є молодь у віці 18–20 років та ті, кому понад 50 років. Серед молоді найбільший відсоток помірних та дуже помірних глядачів телебачення (36% у порівнянні з 18% тих, кому понад 50 років), а серед літніх – найбільший відсоток дуже захоплених глядачів (49%), тобто тих, чії витрати на перегляд телевізійних передач перевищують 15 годин на тиждень. Проте варто відзначити, що в цій загалом захопленій телебаченням віковій групі 3% тих, хто зовсім не дивиться телевізора. Можливо, похилому віку у деяких випадках є причиною відмови від перегляду телепередач, оскільки серед молодших груп, які, як виявилось, ставляться до телебачення помірно, немає тих, хто зовсім не дивиться телевізор. Це свідчить про те, що перегляд телепередач є необхідною складовою сучасного життя людини.

Фактор сімейного стану респондентів також суттєво розрізняє телеглядачів. Проте варто відзначити, що часто він діє паралельно з віковими характеристиками респондентів. Так, серед незаміжніх (а отже, у багатьох випадках молодих) помірні та дуже помірні глядачі складають досить значну частину (46%), а серед осіб, у яких є сім'я, група захоплених та дуже захоплених виглядає ще більш значущою (75%). Цей факт в значній мірі пояснюється визначенням телебачення як «домашнього» засобу споживання інформації та культури. Крім того, зазвичай активність в приходженні до культури серед респондентів, у яких є сім'я, нижча, ніж у незаміжніх, оскільки наявність сім'ї накладає ряд обов'язків стосовно неї, що визначає більшу прив'язаність до дому та відповідно більш інтенсивне використання телебачення.

Дані дослідження ще раз підтвердили, що чим вищий рівень освіти респондентів, тим менше часу вони витрачають на перегляд телепередач. Так, серед тих, хто має незакінчене вище та вище освіти, найвищий відсоток помірних та дуже помірних телеглядачів (43%), і менше, ніж в інших групах, дуже захоплених (22%). В той же час серед груп з нижчим за середнє рівнем освіти, дуже захоплених глядачів є більш як половина, а дуже помірних – лише 3%.

Вплив соціально-професійного належності глядачів на обсяг часу, витраченого на телепередачі, в багатьох випадках схожий на

вплив освіти: службовці з вищою освітою виявляються найбільш помірними телеглядачами (серед них в три рази менше дуже захоплених глядачів, ніж серед некваліфікованих робітників, відповідно 18% і 56%).

Суб'єктивно-психологічна мотивація перегляду телепередач може різнитися за формалізованими ознаками: силою, глибиною, стійкістю у часі, відношенням до конкуруючих видів соціальної активності, однорідністю, ступенем свідомості, адекватністю щодо засобів реалізації тощо. Зрозуміло, що вона також змінюється за своїм змістом: на задоволення яких потреб, на реалізацію яких інтересів і звичок вона спрямована. Наприклад, що утримує людину біля телевізора? В чому магія синього екрана?

Респондентам ставився такий запитання: «Які чисто особисті потреби Ви намагаєтесь задовольнити, коли дивитесь телевізор, слухаєте радіо, читаєте газети?». Запитання мало таблицевий характер, де по рядках розташовувалися 12 позицій щодо потреб і мотивів звернення до засобів масової комунікації, а вертикально, справа від суджень, були запропоновані три стовпчики для відповідей. Кількість виборів по рядках і стовпчиках таблиці не була обмежена.

Отримані дані показують, що провідним мотивом звернення до трьох видів засобів масової комунікації, незалежно від урбаністичного середовища, є прагнення отримати соціально-політичну інформацію. Так, серед мешканців обласного регіону 76% опитаних спрямовані на отримання телевізійної інформації про країну, а 56% цікавляться інформацією про закордон. Для радіо відповідні цифри становлять 75% і 53%, для газет – 80% і 60%.

Навпаки до ще існуючих уявлень, телебачення не є переважно засобом рекреації. Телебачення все ж таки є засобом масової інформації в прямому сенсі цього слова, а не засобом масового розваги. У той же час функції телебачення виглядають досить різноманітними і насиченими, більш різноманітними, ніж у інших джерел інформації. Звичайно, телевізор частіше, ніж інші засоби, використовують для «вбивання часу». Серед мешканців міст мотив «вбити час», коли немає інших занять, обирає відносно кожен третій

опитаний. Для обласних телеглядачів доля цього мотиву не перевищує 13% серед відповідаючих.

Зацікавленість політичною інформацією витікає з мотивів художньо-естетичного та розважального характеру. Потім йдуть більш специфічні мотиви, такі як «знайти інформацію та поради, корисні для дозвілля», «отримати гострі та захоплюючі враження», «витратити час», «розширити професійні знання та досвід».

Мотивація також диференційована за демографічними характеристиками містян. Чоловіки більше зацікавлені в політичній інформації на телебаченні. Особливо це стосується зарубіжних новин: 91% чоловіків, порівняно з 80% жінок, прагнуть її отримати.

Що стосується новин про події в нашій країні, то існують різниці, але вони не є статистично значущими. Момент переключення на засоби масової комунікації з повсякденних турбот та занепокоєнь для жінок виявляється більш суттєвим, ніж для чоловіків, особливо коли йдеться про телебачення; цей мотив відзначають 51% жінок і 36% чоловіків. При цьому можливості Інтернету не менш значимі.

Чоловіки більш ніж жінки схильні цікавитись «захопливими подіями та інцидентами» по телебаченню (76% та 63%) і з газет (67% та 56%). Ці дані, ніби, суперечать поширеному уявленню про більшу цікавість жіночої природи. Однак поспішати з висновками не варто. Адже мова йде про специфічний інтерес до масової інформації, в якій певні моменти, наприклад, соціальна та соціально-політична інформація, виражені дуже сильно.

Чоловіки частіше, ніж жінки, намагаються за допомогою телебачення та інтернету підвищити свій загальноосвітній рівень (43% та 35%). З віком характерне зростання інтересу до подій у країні, що свідчить про продовжуючий процес соціального дозрівання особистості. Мотив відновлення сил переважає у середній віковій групі. З віком різко знижується частка немотивованого перегляду телебачення, що знову свідчить про віковий процес дозрівання комунікативних інтересів. Зрозуміло, з віком зменшуються бажання підвищувати загальноосвітній рівень і потреби в гострих, захоплюючих враженнях.

У сімейних людей більша інтенсивність орієнтації на політичну інформацію, ніж у одиноких (незаміжніх) осіб (89% і 77% для новин про події в нашій країні, 89% і 79% для іноземної інформації). «Вбити час» за допомогою телебачення намагаються 27% сімейних осіб і майже 40% одиноких осіб. Сімейні люди частіше хочуть отримати задоволення від літературних і художніх творів через телебачення (76% і 67%). Інших помітних особливостей не спостерігається. Різниці відносно зовнішньо- і внутрішньо політичних новин, які передаються ЗМІ, зникають і стають статистично незначущими. Те ж саме стосується інших мотивів.

В цілому проблему мотивів звернення аудиторії до засобів масової інформації можна вважати більше поставленою, ніж вирішеною. Безумовно інформація є сьогодні головною цінністю. Вік, який минув був епохою інформаційної революції. «Володіння інформацією стало головною цінністю. Однак цей процес супроводжується віртуалізацією простору життя, падінням моральності». Через що, – підкреслює М. Мінаков, – культури глобального Центру досягли моменту, коли вони перейшли в стан «інформаційних спільнот», а економіки дійсно стали орієнтованими на знання». І далі віртуалізація та «візуалізація культур, оформлення і все більша незалежність «світа симулякрів», трансформація людяності і моральності – це спадок ХХ століття першому поколінню ХХІ-го. Ці процеси багато в чому визначатимуть життя людства – з його ризиками та можливостями – в «заповненому світі» впродовж наступних десятиріч» [31, с. 18].

Зі сказаним важко не погодитись.

2.4. СПЕЦИФІКА МІСЬКОГО СПІЛКУВАННЯ

У книзі Михайла Жванецького «Жизнь моя, побудь со мной!» привертає увагу афоризм, який звучить так: «Крик людини ХХ століття – «не порушуйте мою самотність і не залишайте мене на самоті!» [12, с. 122].

Люди завжди спілкувалися. Навіть до того, як стали людьми. Звичайно, дослідники виділяють чотири рівні спілкування:

внутрішньоособистісний, що виникає разом із появою свідомості; міжособистісний, що фіксує відношення «людина – людина»; соціальний, що визначається відношеннями «людина – колектив» і «колектив – колектив»; і, нарешті, рівень, названий автором «абсолютним спілкуванням» – спілкування з ідеєю. Змінюються і збагачуються засоби спілкування, його мова, співвідношення інформаційних, емоційних та інших компонентів. Так, особлива увага сьогодні приділяється способам посередництва спілкування, що змінювалися на протязі історії людства (серед них рубки, вузлики, ієрогліфи, клинописні дошки, берестяні грамоти, книги). Сьогодні вони доповнюються принципово новими засобами комунікації, заснованими на електронно-обчислювальній техніці. Зайнявши особливе місце серед засобів спілкування, комп'ютер ставить перед фахівцями цілий ряд питань, змушуючи повернутися до давно відомих проблем мислення, мови, способів і засобів викладання інформації.

Діалог людини і машини дозволяє нівелювати межі різних рівнів спілкування. Наприклад, кажучи про «полюдшення» комп'ютера, можна сприймати його як рівноправного партнера у спілкуванні, звертатися до машини як до самого себе і як до іншої людини. Платформа Chat GPT спілкується з користувачами абсолютно «по-людськи». Діалог не схожий на звичайний діалог з комп'ютером.

У соціологічній оцінці міського спілкування все частіше вживаються слова «відчуження», «самотність». Тривога щодо втрати комунікабельності просочується на сторінках періодичної преси. Сучасне міське середовище, прискорений темп життя не сприяють стійким, тривалим міжособистісним відносинам. «З наближенням до суперіндустріалізму», пише відомий американський футуролог Тоффлер, «взаємовідносини між людьми набувають все більш тимчасового, нестабільного характеру. Люди, так само як речі та місця, проникають у наше життя, не залишаючись, в усе прискорюючому темпі. Найчастіше ми устанавлюємо з оточуючими нас людьми поверхневі, ділові відносини. Свідомо або

несвідомо, ми будуємо наші відносини з більшістю людей на функціональній основі» [53, с. 29].

Функціональність, як основа міжособистих відносин, визначає принцип «використав – викинув». Інша людина перетворюється на засіб для власної діяльності. Говорячи мовою психології, потреба в досягненнях виражена сильніше, ніж потреба у спілкуванні, співпереживанні. «Розмежування» людей набуває загального характеру.

Така риса міського способу життя, як екстенсивність відносин і різке розширення контактів, не може не впливати на міжособистісну комунікацію. Телефон, телевізор і iPhone, ставши обов'язковими предметами побуту, витіснили листування, живий, безпосередній зв'язок з друзями, знайомими, родичами. Коло спілкування розширилося, його ритм прискорився. Але в той же час сучасний мешканець міста все більше орієнтується на ті ж самі зразки поведінки, почуттів і думок, що стали шаблонами. Збереження індивідуальності в умовах зростаючої стандартизації як умов побуту, так і відносин між людьми, стає все більш складною задачею. Небезпека «втратити» себе і страх «втратити час», не встигнути за іншими на сходинках престижу – дві протирічливі тенденції, що панують у міському ритмі життя. Втілення таких соціально-психологічних типів ми знаходимо в багатьох творах міської прози А. Куркова, Марка Леві, С. Жадана.

Проте теза про зростаюче самотність сучасного мешканця міста зовсім не однозначна. Категоричність таких заяв спростував ще І. С. Кон, обґрунтовано ставлячи запитання: «Чи правильно описані симптоми та поставлено діагноз хвороби?», «Справді міф про самотніх, які не мають друзів або неспроможних до дружби мешканців міста відповідає реальному становищу справ?» [19, с. 113]. Аргументи, які він наводить далі, є переконливими.

Велика кількість міжособистих контактів підсилює потребу мешканця міста у так званій приватизації особистого простору. Вона виявляється у різних формах встановлення відстані між собою і іншими. Вибираючи місце в громадських місцях (транспорті, кафе, читальному залі бібліотеки), ми, як правило, віддаємо перевагу не

займати сусідні місця. У побутовій сфері потреба в окремій квартирі, окремій кімнаті – це нормальне виявлення бажання відокремитись. Саме нормальне, оскільки потреба в приватизації простору (як фізичного, так і психологічного) виступає своєю необхідною компенсацією тих перевантажень, які відчуває мешканець міста через щільність та інтенсивність міжособистих контактів. Згідно з даними соціологічного дослідження, проведеного естонськими соціологами, можливість окремих членів сім'ї знаходитися в окремій кімнаті прямо пропорційно пов'язана з задоволеністю шлюбом. Відповідно, це також впливає на сімейну конфліктність.

За даними дослідження, проведеного в Києві ще у 1988 році під керівництвом В. Л. Оссовського, лише 51,6% опитаних мешкають в окремій державній або кооперативній квартирі, а приблизно 21,0% киян взагалі задоволені своїми житловими умовами.

Зрозуміло, що серед заходів щодо поліпшення умов життя в місті вирішення житлової проблеми має першочергове значення.

Байдужість, безінтересність до інших також не можна розглядати виключно негативно. Це не що інше, як механізм психологічного захисту, що в певній мірі компенсує витрати широкого кола контактів. В той же час, чим анонімним і безособовим є оточення, тим чіткіше виділяються на його тлі індивідуалізовані особисті відносини, може бути, – і бажання до цього. Звідси помітна диференціація відносин з родичами, сусідами, колегами.

В людині борються дві протилежні тенденції: потреба виділятися серед інших і потреба належати до числа інших. З моменту формування самосвідомості людини вона починає усвідомлювати свою відмінність від інших, унікальність свого «Я». Усвідомлення власної самотності – це ознака унікальності людини. Але ж самотність існує лише у взаєминах з іншими, тільки тоді можна розуміти своє «Я» і переконатися в його існуванні.

Обидва ці крайнощі парадоксально зближуються в одній точці під назвою самотність. У одному випадку вона проявляється в мучливому стані розриву близького зв'язку з людьми. У іншому –

можна побачити такий поширений зараз стан страху хоча б на мить залишитися наодинці з собою і раптово побачити всередині себе порожнечу чи прірву сумнівів і питань. Тоді починається безперервне полювання на все нові розваги, лихоманкова зміна вражень (типовий приклад – телевізор, що працює без переду, створюючи ілюзію зв'язку зі світом). Або таке завантаження роботою, турботами, які просто не залишають жодної хвилини вільного часу.

У той же час кожній людині необхідно періодично залишатися наодинці з собою. У сучасному житті, особливо у великому місті, це стає все складніше і складніше зробити. Для особливо чутливих людей неможливість врегулювати ситуацію може призвести до сильного стресу. Заспокійливий ефект самотності (відокремлення) в таких випадках використовувався ще наприкінці минулого століття. І зараз у деяких санаторіях застосовується лікування спелеотерапією, коли пропонується провести годину-дві у спеціальних печерах. До речі, з'являється такий досить екзотичний вид послуг, як одиночне ув'язнення на кілька днів у камерах деяких печально відомих в'язниць. Проте це доступно тільки заможним людям – повторення історії у вигляді фарсу.

Ритм життя прискорюється, людина змушена постійно вирішувати безліч проблем, які насуваються одна на одну. З одного боку, це не дозволяє занадто глибоко занурюватися у дуже складні і мучливі «прокляті» питання. З іншого боку, ці питання рано чи пізно накопичуються, множаться одне на одному – і все одно потребують відповіді.

І в західній, і в східній культурі самотність розглядалась як необхідна умова розуміння сутності буття через споглядання. Духовне збагачення та творчість потребували віддалення від повсякденної буденності. Альберт Ейнштейн, який сам обохнював самотність і добровільно проживав багато років у віддаленості, писав: «Я не знаю кращого заняття для вченого, ніж стежити за маяком». Але ні буддійські брахмани, ні європейські мислителі та вчені, ні письменники та поети не відчували себе самотніми – вони

відчували своє єднання – хто з Богом, хто з Духом, хто з природою та космосом, з людством і його багатовіковою культурою.

Ми добре розуміємо, що якщо самотність не духовно насичена якоюсь ідеєю, вищим сенсом, то вона може призвести до серйозних порушень у емоційному та психічному житті людини, аж до клінічних проявів.

Самотність не зводиться до фізичної ізоляції, навпаки, її прояви можуть бути особливо гострими в оточенні людей, у міському середовищі з багатолюдністю, у сімейному колі.

Ця тема з'являється навіть у біблійних текстах. У Старому Заповіті, в Книзі Екклезіаста сказано: «Людина одна, і іншого немає, ні сина, ні брата немає в неї; і всім її працям немає кінця, і оком її не насититися багатством». А земний шлях Ісуса Христа у найважливіші моменти – роздуми в Гефсиманському саду, які не змогли поділити навіть найближчі учні, страждання на хресті – пронизаний печаткою самотності.

З часів Відродження до цієї теми зверталися майже всі мислителі, релігійні діячі, поети та письменники – Монтень і Петрарка, Руссо і Данте. У східних культурах, власне кажучи, сформувався культ самотності. У ХХ столітті вона стала предметом дослідження вчених. Можливо, не випадково найширше і детально вивченням самотності почали займатися в США, країні, де індивідуалізм став основним законом життя. Чи коріниться самотність у самій сутності людського буття, чи залежить вона від етапу суспільного розвитку, чи викликається подіями в житті людини, чи це властивість якогось типу особистості?

Згідно з однією з найавторитетніших сучасних теорій, можна виділити чотири «виміри», чотири принципово різних джерела почуття самотності.

І в західній, і в східній культурі самотність розглядається як необхідна умова для розуміння сутності буття через споглядання. Духовне збагачення і творчість вимагали віддалення від повсякденного життя. Альберт Ейнштейн, який сам любив самотність і добровільно проживав багато років у віддаленості, писав: «Я не знаю кращого заняття для вченого, ніж стежити за

маяком». Проте ні буддійські брахмани, ні європейські мислителі і вчені, ні письменники і поети не відчували себе самотніми – вони відчували своє єднання – хто з Богом, хто з Духом, хто з природою і космосом, з людством і його багатовіковою культурою.

Ми розуміємо, що якщо самотність не насичена духовними ідеями, вищими цілями, вона може призвести до серйозних порушень у емоційному та психічному житті людини, включаючи клінічні прояви.

Самотність не обмежується фізичною ізоляцією, навпаки, її прояви можуть бути особливо відчутними в оточенні людей, у міському середовищі з великою кількістю людей, в сімейному колі.

Згідно з однією з найавторитетніших сучасних теорій, можна виділити чотири «виміри», чотири принципово різних джерела почуття самотності.

По-перше, це дитинство. Відсутність щирих батьківської любові, недостатньо емоційного тепла, пригнічення ініціативи та самостійності можуть позбавити дитину блаженного відчуття своєї потребності, бажаності, цінності. Вона буде більш вразливою і образливою, а світ навколо здається їй ворожим і небезпечним. Все це може привести в майбутньому до глибокого відчуття самотності і безсилля.

У підлітковому віці найважливіше – це відносини з групою. Відхиленням з боку групи може стати причиною серйозних наслідків. Образ «Я», який формується у цьому віці, ще нестійкий і дуже суперечливий. Жгуче бажання бути поміченим, побаченим і почутим може часто перетворитися на антисоціальну поведінку, злочин, агресію.

У юності і молодості велика потреба в близькому другові-розумнику, з яким можна поділитися ідеями та планами, часто дуже романтичними, а також у пошуку коханої людини «на все життя». Американські дослідження показали, що самотність сильніше і частіше переживається в молодості, ніж у похилому віці. І проблема самотньої старості ще гостріше постає перед проблемою самотньої молодості.

Почуття самотності є сигналом того, що виникло суттєве розлад між нашими уявленнями і реальною ситуацією. Цей момент може стати «точкою зростання», розвитку особистості, її самопізнання, але також може призвести до її занепаду.

Вчені прийшли до висновку про тісний зв'язок між самотністю і низькою самооцінкою: більшість самотніх людей винуватять себе у невдачах у стосунках з іншими людьми. Але можлива й зворотна залежність: низька самооцінка призводить до самотності. Людина, яка не впевнена в собі, буде шукати впевненості зовні, вона буде відчувати гостру потребу в любові і визнанні, буде особливо чутлива до байдужості. Нажаль, занадто часто сьогодні, прагнучи до посправжньому людських, високих, духовних відносин, зіштовхуєшся з жорстокістю, безчуттям, непорозумінням. Щоб вижити в сучасних умовах, потрібна напористість і навіть агресивність, а це важко поєднується з гуманістичними та християнськими нормами моралі.

Таким чином, суперечність між заявленою свободою самореалізації особистості і фактичними обмеженнями цієї свободи є досить реальною. Це може призвести до глибокого внутрішнього конфлікту, а самотність – одне з його проявів.

Що може зробити сама людина, яка відчуває себе самотньою? Ймовірно, не вдасться знайти панацею, один засіб, що рятує від усіх труднощів. Але можна намітити орієнтири, які допоможуть знайти правильний шлях.

Є люди, які повністю задоволені своїми взаєминами з іншими, не відчувають труднощів ні в спілкуванні з друзями, ні в коханні, але вони, якби, отруєнні тоскою, відчувають свою бездомність у світі. Такий вид самотності можна назвати космічним. Він проявляється, коли людина втрачає цілісність світосприйняття, відчуття зв'язку з природою, з космосом, Богом, віру в унікальність своєї долі.

Еріх Фромм писав: «Людина повинна мати можливість віднести себе до якоїсь системи, яка направляла б її життя і надавала йому сенс; в іншому випадку сумніви переповнюють її, що врешті-решт паралізують її здатності до дії, а отже, і до життя».

Переселенці, емігранти в значній мірі відчувають важкість іншого становища. Змінивши місце проживання, людина різко

обриває безліч зв'язків, що виникали протягом її попереднього життя. Це стосується не тільки зв'язків з людьми, але й сильного зв'язку з рідною землею і природою. Вона втрачає певні культурні традиції, змушена змінювати звички, темп життя, його хід. Більшість людей у такій ситуації відчують пригнічувальну ностальгію.

Соціальну самотність відчують свого роду аутсайтери суспільства, на яких ніби стоїть позначка громадського неodobрення й відкидання. Соціальний тип самотності піддаються, наприклад, злочинці, безхатченки, люди, які відчують ворожість і переслідування на національній або расовій основі. Це можуть бути також переживання людини, звільненої з роботи або не прийнятої до якоїсь організації, не вступивши до бажаного інституту або коледжу. Людина, позбавлена важливої для неї соціальної ролі, можливості брати участь у значущій справі, впливати на суспільні процеси, поступово втрачає активність, стає байдужою й пасивною, починає відчувати себе непотрібною, а своє життя безсмысловим. Додайте сюди підлітків з проблемними сім'ями, літніх людей, для яких робота була єдиним сенсом життя, не знайшовши нової цікавої справи, «бунтівну» молодь.

Міжособистісна самотність представляє собою складне переживання через неузгодженість між реальними та бажаними відносинами з людьми.

У кожної людини є потреба в любові, прив'язаності та повазі. Проте, значущість цих потреб у особистій ієрархії цінностей кожної людини різна. Крім того, потреба в схваленні та визнанні, в приналежності до групи, неоднакова протягом життя. Є періоди, коли повноцінне задоволення цих потреб є життєво важливим, коли без нього неможливе подальше нормальне розвиток особистості.

Можливо, міське середовище сприяє перетворенню стану самотності в момент самопізнання, можливості нового погляду на життєві цінності. Або ж такому процесу допомагає лише природне середовище? Питання немає однозначної відповіді. Адже справжній сенс часто приходиться через творчість, ставлення до того, що

відбувається навколо. Не робота, що годує, а іноді улюблена неформальна зайнятість наповнює життя сенсом. Колекціонування, вирощування квітів, домашні тварини, кулінарія, дизайн власного житла... Міське середовище надає широкі можливості для таких захоплень.

Особиста свобода, незалежність, побутова автономія – і самотність, безглуздя, непорозуміння... Такими словами іноді мешканець великого міста описує свій стан. Невпевненість у собі, пригніченість, тривога, почуття особистої беззахисності. Серед, здається, великої кількості людей. Що таке самотність? Ненормальний стан міського жителя чи норма як умова розвитку його індивідуальності? Чиєї думці віддати перевагу: американському соціологу Б. Льюїсу, який вважає, що «право бути самотнім є найбільш значимим і цінним серед цивілізованих людей», чи Е. Фромму, який твердить, що «сама сутність людського буття полягає у потребі зв'язку з навколишнім світом, у потребі уникнути самотності?» Як ставитися до стану самотності, який супроводжується сумом, відчаєм, страхом, втраченістю в великому місті, і значно рідше – мудрістю, самореалізацією, самоаналізом, самовихованням та отриманням впевненості у собі?

Ускладнення міжкультурної і монокультурних комунікацій не завжди дає перевагу першої чи другої з них, але майже завжди змінює образ світу в цілому. Найбільшим наслідком цієї тенденції може бути маргіналізація існування особистості в віртуальному просторі. Взагалі, реальне поступово втрачає регламентованість, що традиційно існує в певних ієрархічних структурах суспільства. Інтернет, який кожна мить розширює світ – контент, перетворюється з архіву об'єктивного знання в зібрання думок мережевих співтовариств різних тлумачень, інтерпретацій тощо.

Коли спілкуються різного гатунку фахівці, просто бажаючи обмінятися думками, непрофесійними в предметі дискусії багато інформації залишається як те, що «передбачається», але не формулюється прямо, системно та несуперечливо. Це так званий контекст, який виявляється досить часто більш важливим ніж головний контент обговорення.

Є певна латентна (від латинського: *latentis* – схований), складова інформаційного потоку, що створює величезні проблеми в віртуальному комунікаційному просторі. Вербалізація, тобто опис чи дефініція зрозумілим чином, першого знання, яке по-суті суб'єктивне і міститься в формі образів свідомості у вузького кола суб'єктів комунікації обов'язковий шлях до взаєморозуміння на міжособистому та багатофакторному обміну інформації. Складність тут доповнює ще і практика спілкування в мережах на певному жаргоні, сленгу, яке характерно для небагатьох співрозмовників і не притаманні іншим, хоча всі користувачі тим чи іншим способом мають багато масок і мережевих ролей.

Взагалі, Інтернет має по суті театральну природу. Мережева віртуальна комунікація, це своєрідний перфоманс, який на відміну від традиційного театального дійства продовжується безперервно. Інтернет дорівнює театру, тому що все що відбувається в мережі – має цілком карнавальну природу. кожен суб'єкт комунікаційного процесу може одночасно перебувати в кількох ролях, переодягаючи маски на свій вибір, створюючи певні образи для спілкування від їх імені.

Кожен «актор» цього Інтернет-театру чи мережевого перфомансу, сам створює образ, обирає маску, пише текст ролі і виступає режисером. Нас вабить карнавал, бурхливі веселощі людей в незвичайних костюмах з маскарадними масками. Не зрозуміло, хто є хто, що саме сховано під маскою і чиї очі так виблискують з під них. Але тим і цікавий карнавал, що можливо бути чим або ким завгодно, розкріпачитись під маскою, а таким чином, відкинути ту маску, той образ, який повинен одягати під впливом реального життя, де є закони пристойності і такий набридливий етикет. Екран монітора стає рампою, а маска – мережеве ім'я, аватар. Як чудово позбутися здорового глузду, хоча б на певний час, біля комп'ютера! Вільно, беззнаково, невпізнанно. Як чудово сформулював правила Інтернет – життя Естер Дайсон: «май свою голову на плечах; розкрий себе; в разі довіри перевіряй; роби внесок в ту спільноту, яку любиш чи створи своє особисте; цілуй свої права і поважай права інших; не бери участь в дурних суперечках; задавай питання;

будь створювачем інформації; будь щедрим; не втрачай почуття гумору; здійснюй завжди нові помилки» [10, с. 386–392].

Монографія Е. Дайсона хронологічно була однією з перших досліджень явища Інтернет і особливостей життя в віртуальному соціумі. Сьогодні цій проблемі присвячено безліч аналітичних книг та статей. Цікавим здається в контексті нашої роботи характеристики віртуальної події, які сформулював М. Носов:

- безперервність;
- спонтанність;
- фрагментарність;
- об'єктивність;
- змінність статусу тілесного;
- змінність статусу свідомості;
- змінність статусу особи;
- змінність статусу волі [33, с. 15–19].

Ми не будемо коментувати інші положення, є тільки бажання, відповісти на цілком природне питання, що є для нас Інтернет, якщо ми пробо-користувачі мережі, не зв'язані фахово з глобальними процесами обміну інформацією і спілкуємося в цифровому просторі, так би мовити мінімально, на рівні пересічного громадянина?

Цікаву відповідь на це питання дає точка зору, яка умовно розділяє Інтернет: як музей, як бібліотеку, як клуб, як людина – машина система. При певній умовності такої класифікації функцій Інтернету можна погодитися з тим, що завдяки процесу оцифровки соціальної пам'яті, а таким чином майже всіх досягнень світової культури, її незчисленних продуктів, світова, глобальна комунікація має величезний соціокультурний контент, причому легко доступний до кожної людини. Зрозуміло, що віртуальна екскурсія по Лувру чи до галереї Уніци, яка відбудеться, наприклад в Києві не зможе замінити реальну прогулянку по Парижу чи Флоренції, але все ж таки, така практика дедалі стає все більш популярною.

Телебачення, не змогло замінити театр, хоча свого часу по цьому питанню точилися дуже гострі дискусії. Паралельно існують театр, кіно, ТБ, доповнюючи один одного в головному – контент

культурного простору стає більш доступним до численної аудиторії глядачів, слухачів та інших учасників інформаційно-комунікативного процесу.

Повертаючись до віртуального музею, маємо згадати світову програму Google Cultural Institute – академія культури. Google – глобальний освітній онлайн-проект, який об'єднує вже сотні музеїв, інститутів культури і архівів. Кожний користувач програми може кожен день ходити музейними та виставковими комплексами реально розташованих в інших країнах [36]. Цікаво, що оцифровці належать не тільки основні експозиції, але навіть і запасники.

Геніальна технологія створення віртуальних музейних комплексів, архітектурних шедеврів чи природних заповідників створює революційний переворот в музейній справі. І не треба порівнювати реальну і віртуальну екскурсію. Вони повинні доповнювати одна іншу. У вас багато можливостей поблукати по Ермітажу і Лондонської галереї, Каїрському історичному музею і нью-йоркському The Metropolitan Museum, швейцарському олімпійському музею, Національному музею Токіо – і все це за якийсь тиждень.

А на сьогодні вже 250 культурних інституцій з 40 країн світу об'єднані віртуальним простором ART Project академії культура Google [36]. Браво Google! Не будемо зупинятись на вражаючій за своїми функціями інтерфейс платформи цієї програми, її цікавої структури. Це безумовно значне досягнення глобальної мережі.

В зв'язку з цим, ми вже згадували «Матрицу» з Кіаном Рівзом, пам'ятаєте випікаючи печиво і завжди з цигаркою Оракул? Вона не просто пророчиця майбутнього, що читає по лініям руки, а брама до наших особистих знань і розумінь. Вона як втілення Google, який не тільки відповідає не стільки на наші питання, а скоріше, допомагає знайти відповіді.

Інтернет як бібліотека дозволяє не виходячи з офісу чи з дому використовувати мільйони літературних праць. Найбільш значні бібліотеки сьогодні мають не тільки сайти з бібліографічною інформацією, але і повнотекстовий контент. Але цікаво і інше: окрім можливості ознайомитись з повним текстом того чи іншого

видання, кожен суб'єкт мережевого товариства, кожна людина може опублікувати власний твір, зареєструвати його в одній чи в багатьох пошукових системах і зробити доступним всім бажаючим.

Так, є певні складності: різко зростає кількість пошукових систем, можливі досить об'єктивні підходи і цілком суперечлива та навіть бурхлива інформація, не завжди існує охорона права інтелектуальної власності. Але головний тренд незмінний – особа і культурні продукти стають ближче один одного. Програма Ibook, електронні книги на кишенькових гаджетах поступово стають звичайним атрибутом пасажирів метро.

Для нас, хто звик читати по-іншому, такий процес можливо здається просто споживанням інформації, нехай це не учбова чи не будь-яка довідкова література. Традиційне читання художньої літератури асоціюється з комфортним кріслом, торшером чи іншою лампою і книгою! Яку тримаєш в руках, перегортаєш сторінки. На жаль, таку читацьку розкіш сьогодні може дозволити собі дуже мало людей. Теми сучасного життя, нові завдання і умови, брак часу та інше. Тому велика шана Інтернету!

Який, як ми вже підкресливали вище, виконує також функцію своєрідного віртуального клубу, створюючи відповідний соціальний простір, в якому концентруються соціокультурні зв'язки людини, відбувається процес залучення особи в певні сегменти соціуму. При цьому людина поєднується до однієї чи багатьох субкультур, а можливо обирає собі роль одинака і ізолюється в віртуальному просторі генеруючи цілком унікальний набір цінностей притаманних йому і тільки йому. Віртуальний світ дозволяє займати бажане місце, навіть людям з різного роду етичними чи фізичними вадами, при цьому не обмежуючи можливості їх комунікації.

Обмеженість нашого кола спілкування об'єктивними соціально-просторовими факторами – дійсно реальний факт міського середовища. Ще в дослідженнях американського соціолога Л. Вірта в Чикаго в 30-х роках був емпірично доведений тезис про те, що висока щільність і соціальна розмаїтість міського населення неодмінно породжують зростання відчуженості, ослаблення

сімейних та інших «первинних» зв'язків. Проте, на наш погляд, слід погодитися з І. С. Коном в тому, що ситуація того періоду в Чикаго (неконтрольована міграція, промисловий бум, великі соціальні труднощі та інше) є непридатною сучасному великому місту. Найбільше англійське дослідження 70-х років взагалі показало, що розмір населеного пункту та щільність населення самі по собі не послаблюють «первинні» групи. Більше того, розширення ділових, функціональних контактів стимулює активізацію особистих та родинних зв'язків.

З ким частіше спілкується мешканець міста? Впливають чи територіальні, просторові фактори на вибір його кола спілкування?

Сучасні дослідження дають відповіді на ці питання. Загальна картина тут може бути представлена даними вже згаданого соціологічного опитування в Києві 1988 року. У структурі бюджету вільного часу мешканців міста зустрічі з друзями займають не значне місце. Лише 2,0% опитаних вказали на регулярність таких зустрічей; 24,6% зустрічаються з друзями випадково. Доповненням до наведених даних є показник задоволення можливістю спілкування з товаришами. В цілому воно задовольняє понад 80,0% учасників опитування. При цьому понад 40% друзів мешканців міста складають колеги, з якими вони регулярно зустрічаються на роботі. І територіальна близькість проживання грає тут не останню роль.

За даними соціологів, якщо майже дві третини мешканців нового мікрорайону великої міської агломерації п'ять років після його заселення не мали особистих контактів з сусідами, то через десять років їх кількість зменшилась до 30,0%. Змінилися також соціальні установки. Протягом того ж періоду кількість тих, хто висловився за дружні зв'язки з сусідами, збільшилась з 33,0% до 47,4%, за взаємодопомогу та спільну громадську діяльність, але без особистих відносин, зменшилась з 55,0% до 41,4%, а проти будь-яких контактів – з 23,0% до 8,2%. «Як бачимо, – робить висновок І. С. Кон, – люди прагнуть не до самоізоляції, а до персоналізації свого життєвого простору та відносин з оточуючими» [19, с. 127].

Безумовно, характер спілкування мешканців міста пройшов глибоку історичну еволюцію. Змінюються його проблеми, зміст,

форми, рівень вимог. Якщо у часи патріархального Середньовіччя людина подолала, часто не усвідомлюючи цього, занадто жорсткий соціальний контроль, дотримання церковних ритуалів, спілкування без вибору, підтримання за необхідності родинних, громадських, станових контактів, то сьогодні зайва раціоналізація, поспішливість життя обмежують нашу свободу в спілкуванні. Погодимось, що людям властиво перебільшувати свої власні труднощі та зменшувати труднощі інших. В історичній свідомості це виражається в посиланнях на «епоху» та «середовище». Справа, очевидно, не в збідненні відносин між людьми, а в їх складності та зростанні вимог до глибини та значимості людських контактів.

Комунікація в місті характеризується двома зовні протилежними особливостями. Збільшена густота населення призводить до збільшення контактів між людьми, сприяючи ускладненню взаємин між мешканцями. При цьому разом із соціально корисними міжособистісними контактами збільшується ймовірність інших, небажаних, конфліктних, пов'язаних, зокрема, і з поширенням антигромадських поглядів та настроїв.

Але разом із загальним збільшенням взаємин між людьми, життя в місті в значній мірі має «анонімний», «безособистісний» характер. Значна кількість контактів з односельцями здійснюється в колі незнайомих людей. Це транспорт і торгові підприємства, громадське харчування та місця відпочинку. Умови міського середовища взаємини між людьми мають переважно функціональний характер. Ми мало зацікавлені в особистості конкретної людини. Ми бачимо в ній носія тієї чи іншої громадської функції: водія, продавця, поліцейського... І відповідно будуємо свої взаємини.

На цю обставину звертають увагу юристи при характеристиці кримінологічних аспектів міської комунікації. Формальна його природа знижує ефективність різних форм соціального контролю над поведінкою людей. Великі міста служать центром притягання для антигромадських елементів, безробітних, бродяг, наркоманів тощо.

На соціально-психологічних «матрицях» міського спілкування також «відбиваються» урбанізаційні процеси, специфіка міського середовища та суб'єктивна шкала цінностей, яка характерна для мешканців міського поселення, для різних соціально-демографічних груп. «Ефект усіх зовнішніх впливів... – писав С. Л. Рубінштейн, – залежить від внутрішніх умов, від тієї ґрунтової підґрунтя, на яку ці впливи падають» [39, с. 138]. У цьому сенсі міське середовище містить широкий набір як позитивних, так і негативних факторів, «пропонуючи» їх як переваги міського способу життя. Широкий вибір можливостей для досягнення найрізноманітніших цілей, які з престижних або інших мотивів приваблюють людей, особливо молодь, їх здавалося б доступність породжують підвищені соціальні очікування. Але наявність можливостей зовсім не гарантує досягнення цілей. Зростаючі вимоги до особистості практично у всіх сферах діяльності ускладнюють проблеми утвердження індивідуальності людини, посилюють соціальний відбір.

Реалізація соціальних очікувань вимагає достатньо вольових, професійних, моральних, а іноді й фізичних якостей. Виникаючі на цій підставі «прориви» призводять до важких внутрішніх переживань, незадоволення різними аспектами життя, негативних реакцій особистості. Додамо до сказаного інтенсифікацію соціальних процесів і, як наслідок, різке прискорення темпу життя. Скажемо, що особливості епохи урбанізації у характерному для неї більш високим, ніж у інші часи, навантаженням на психіку людини підвищеного ритму життя, а також масових подразників і збудників. Підвищення навантаження на психіку людини, виникнення стресових нервових напружень та інші «перевантаження урбанізації» стали невід'ємною рисою міського способу життя, стали свого роду «фоном» спілкування мешканців міста.

Фахівці у галузі психогієни в наш час «стресу та напруг» відзначають, що за результатами дослідження київських дітей, у 3% першокласників та 10% учнів четвертих класів виявлені функціональні захворювання нервової системи. Учні десятих класів у 29% випадків скаржаться на часті головні болі, у 19% – на роздратованість, у 5% – на порушення сну, у 28% – на швидку

втомлюваність. Сумна статистика. За своєю природою місто є безладним, механічно сформованим конгломератом людей. Його мешканці «анонімні», і це важлива риса городського способу життя.

Формування сімейних відносин також відбувається під помітним впливом сучасних урбанізаційних процесів. Соціологічні дослідження фіксують зростання в Україні (переважно у великих містах) «нуклеаризації» сім'ї, тобто зведення її до «природного ядра»: подружжя та їх неповнолітні діти.

Прагнення старшого та середнього поколінь жити окремо є характерним як для сільських, так і для міських мешканців. Однак поділ поколінь у сільській місцевості не обмежує можливостей спілкування настільки, як у міському середовищі. Родинні зв'язки, що співпадають з сусідськими, є характерними для села. У міських сім'ях, за даними соціологів, інтенсивні контакти з родичами здійснюються переважно на рівні «обміну гостинністю». Так, серед гостей «середньостатистичної» міської сім'ї родичі складають 55%, товариші по роботі – 23%, сусіди – 10%. «Розведення» роду і сусідства, доповнювальне у місті зменшенням глибини сусідського спілкування, – це досить помітна тенденція, що зменшує можливості родинно-сусідської співпраці в розвитку сімейних відносин.

Це призводить до того, що в вихованні молодшого покоління посилюється вплив міських груп, які не пов'язані безпосередньо з сімейним оточенням. Перш за все, це стосується підліткових і молодіжних груп. Якщо в сільській місцевості вони, сформовані на основі безпосереднього сусідства, доступні впливу родинного середовища, то в міських умовах вони не тільки незалежні від нього, але часом і несумісні за характером та спрямованістю свого впливу. Відомо, що вік від 13 років до 21 року відрізняється помітною орієнтацією на «дорослі» норми поведінки, підкреслені прагнення до дорослості. У сільському способі життя ці прагнення не мають значних негативних наслідків. Адаже немає сильної вікової диференціації в сільській інфраструктурі: один клуб, загальні місця відпочинку не розділені за віковими групами. Загальну атмосферу в них задають старші вікові категорії. У міському середовищі, яке

«розривається» за віковими групами, відбувається процес, умовно названий фальсифікацією норм поведінки, характерних для старшого населення. Підміна реальної зрілості уявною, ілюзорною «дорослістю» має часом найбільш негативні наслідки.

Додамо до цього характерне для міста послаблення традиційної системи соціального контролю, яка була важливим фактором моральної орієнтації особистості. Стабільність сільського середовища обумовлює відносну стійкість та замкнутість цієї системи, яка тісно пов'язана з сусідськими та родинними відносинами. У той же час щільність населення міста, анонімність спілкування та територіальна розрізненість професійних, дозвілєвих та інших середовищ проживання людини послаблюють соціальний контроль, ліквідуючи його стійкість та рівномірність. Відбувається свого роду «концентрація» контролю в одних (наприклад, професійних) середовищах та «розрядка» в інших (двор, вулиця). З цього випливає підвищення вимог до самоконтролю, яке в значній мірі визначається високою і часто відсутньою моральною культурою особистості.

Дослідження в Таллінні дозволило виявити співвідношення діяльності сім'ї вдома та поза домом (реальну та бажану відстань від дому до об'єктів обслуговування, кількість та частоту використання видів обслуговування), просторову та соціальну організацію діяльності членів сім'ї в квартирі, а також різниці в способі життя сімей у містах з різним соціально-демографічним складом та різними матеріальними, житловими та квартирними умовами.

Дані дають підставу зробити висновок, наприклад, що демографічні процеси в сім'ї (зменшення народжуваності, збільшення кількості розлучень та ін.) залежать не так багато від житлових умов, скільки від негативних рис міського способу життя (зникнення домашньої творчої діяльності, нестійкості соціальної структури та культури сім'ї, індивідуалізації способу життя і т.д.). Естонський соціолог М. Хейдмете показав, що вимоги сім'ї до квартири залежать не так багато від кількості членів сім'ї (показник, який зараз є основним критерієм при розподілі житлової площі),

скільки від «суб'єктивності» сім'ї, тобто від кількості членів сім'ї, які потребують власної зони.

Уже у далекому 1981 році Т. Нийтом було проведено опитування 200 сімей в типових квартирах Таллінна і Тарту. Вибірка включала сім'ї з трьох-шести членів з різною щільністю заселення. Дослідження стосувалося, переважно, соціально-психологічних аспектів сімейного життя (сімейні відносини, потреба в приватності, оцінка характеру членів сім'ї тощо). Від подібних досліджень воно відрізнялося тим, що опитувалися три члена сім'ї (батько, мати і дитина у віці від 13 до 18 років). На плані квартири були визначені звичайні місця здійснення приблизно 20 видів діяльності різних членів сім'ї, і було зафіксовано зображення діяльності всіх членів сім'ї протягом одного дня. Така методика дозволила більш точно визначити реальні відносини в сім'ї і виявити обмежувальний вплив цих відносин та умов квартири на «діяльнісний» спосіб життя сім'ї [35].

Сім'я – первинна клітина міста і суспільства. У сім'ї формуються такі моральні цінності, як повага до старшого, уявлення про моральний образ людини, самоповага і громадянська гідність, закладаються основи взаємовідносин з суспільством та державою. У сім'ї, мовби на мікрорівні, програються моделі міських процесів. Сім'я відображає багатоманітність усього суспільного життя. Тому «сімейний зріз» міської структури є природним і водночас дуже інформативним показником. Здорове суспільство – здорові, міцні сім'ї, низький відсоток розлучень, одиноких людей. Висока частота розлучень, значний відсоток одиноких людей – це всі підстави хвилюватися про соціальне здоров'я суспільства. Розпад будь-якої сім'ї майже завжди є трагедією для її колишніх членів. Коли ж розпадається кожна друга сім'я, і саме так відбувається в містах, – це трагедія міста. Безумовно, коріння цієї трагедії – у проблемах великого міста. Їх багато. Але серед них своєю значимістю та впливом безпосередньо на сім'ю виділяється дефіцит житла. Здавна вважалося: нова сім'я – новий дім. Процес забезпечення своєю сім'єю так і називався – жити своїм домом. Сьогодні ж оголошення про оренду житла приклеєні на телеграфні стовпи, двері під'їздів,

паркани та щити біля станцій метро. Маленький квадратик паперу з проханням, закликом, зовом про допомогу, що розпочинається зворушливими словами, нагадуючими про марш Мендельсона, – «молода сім'я...», – схоже, став звичним атрибутом міського інтер'єру.

Група українських соціологів скористалась телефонами, зазначеними в оголошеннях про оренду житла, і провела опитування молодих сімей щодо процедури та умов оренди. Опитуванні (мешканці міста, які мають постійну реєстрацію) охоче відповідали в тих випадках, коли продовжували шукати житло, але вішали трубку, якщо дзвінок «запізнювався», і проблема з житлом для цієї сім'ї на деякий час була вирішена. Під час опитування виявилось, що деякі мають уявлення про можливість впливу опублікованих результатів опитування на совість надавачів житла. Інші, сумніваючись у благородстві щасливих володарів надмірної житлової площі, які їм надали притулок, а також у реальній силі писемного слова, не хотіли ризикувати знайденим.

40% опитаних становили сім'ї, засновані не більше року тому, решта сімей мали значно більший стаж. Лише приблизно 20% сімей мали дітей (зазвичай одну дитину). Сім'ї з двома або більше дітьми склали менше 1% від загальної кількості сімей з дітьми. 30% сімей вперше намагалися знайти житло в оренду або знімали його менше року. Близько половини опитаних займалися цим понад два роки, а 20% – понад три роки.

Більшості охочих знайти житло були добре відомі ціни. Вже існуючий досвід або переговори з невдалими «господарями» впливали на них. Згідно з реально діючими цінами на тіньовому ринку житла, молоді сім'ї готові платити (і платять!) за однокімнатну квартиру – 80000 гривень, а за двокімнатну – 10000 гривень, що становить 40–70% сімейного бюджету.

Попит перевищує пропозицію. Фраза банальна, але правдива. Ймовірно, тому, незважаючи на те, що 80% опитаних сімей хотіли б мати дітей, лише близько 5% планують найближчим часом дарувати життя новим громадянам нашої країни. Важко говорити про міцну, здорову та стійку сім'ю, коли одна лише думка про

народження маленького та беззахисного (принаймні перед загрозою відсутності житла у місті) живого істоти вводить її нездійснених батьків у шоковий стан.

2.5. ДОСУГ ТА РОЗВИТОК КУЛЬТУРНОГО ПОТЕНЦІАЛУ МІСТА

Питання характеру дозвілля міських жителів тісно пов'язане з проблемою міської комунікації та їхнього вільного часу. Почнемо з цікавого прикладу з життя японської столиці Токіо, одного з найбільших мегаполісів у світі. Мова йде про клуби «до дев'яти», про які повідомляють соціальні мережі. Як і в будь-якому великому місті, Токіо нагадує величезний мурашник, життя якого має свій ритм, свої цикли з підйомами й спадами. Як у будь-якій столиці, о дев'ятій ранку розпочинають працювати численні організації та установи, о першій полудні – час обіду, з п'ятої до сьомої – час покупок, після сьомої – вечеря та відпочинок. І так щодня, з тим самим хронометражем.

Недавно розпочався бум так званих клубів «до дев'яти», що змінив звичну схему. Що ж вони представляють собою? Зазвичай, такі клуби є напівнезалежними утвореннями різних напрямків із загальною рисою – вони починають свою роботу дуже рано, не пізніше половини восьмого ранку, і закінчують за кілька хвилин до початку робочого дня в офісах. Ці ранкові клуби працюють або щодня, або щотижня. При цьому вони мають не елітарний, а достатньо демократичний характер. Зазвичай, невеликий грошовий внесок відкриває двері для будь-якого бажаючого.

Основними напрямками діяльності клубів є підвищення кваліфікації, обмін інформацією та вивчення іноземних мов. Засідання проводяться в приміщеннях готелів або невеликих ресторанчиків, зазвичай з включеним сніданком. Для великих японських компаній, які підтримують клубну діяльність, це стало системою. Журналісти підтверджують це на прикладі роботи провідних засобів масової інформації Японії – телекомпанії "NHK",

газет "Yomiuri" і "Asahi", які мають потужну мережу клубів за інтересами. Їх діяльністю займаються окремі підрозділи компаній зі значним штатом співробітників різного профілю. Реалізуються десятки програм від курсів в'язання, кулінарії, ікебани до секретів біржових операцій. Подібні загальноосвітні клуби існують по всій країні та, крім своєї безпосередньої мети, забезпечують компаніям приплив підписників. Однак головне в іншому. Незважаючи на виснажливий графік роботи та повну віддачу на виробництві, що є характерним для японців, а також обмеженість вільного часу, клуби «до дев'яти» дозволяють людям розширювати знання, здобувати нові навички, вносити елемент новизни та різноманіття в щоденну рутину, повертають радість спілкування при одночасному збагаченні дозвілля.

Багато соціологічних досліджень свідчать про те, що мешканці великих міст використовують свій вільний час більш різноманітно, ніж жителі малих міст і сіл, завдяки більш сприятливим можливостям для культурного дозвілля. Про специфіку дозвілля звичайно судять за наявністю певних видів діяльності в його структурі. Вони можуть бути доповнюючими або взаємозамінюваними залежно від об'єктивних умов і орієнтацій людей, стилю життя. Однак, незалежно від того, де, в якому регіоні проживають люди, тобто незважаючи на культурні особливості та місцеві традиції, загально масове проведення дозвілля мешканцями міст зводиться до одного й того ж набору занять.

Незважаючи на певні розбіжності в складі та назвах видів діяльності, які використовуються різними фахівцями, всі вони можуть бути зведені до кількох основних груп. Перша група включає комплекс занять, пов'язаних з активним використанням вільного часу, споживанням культури та самовдосконаленням. У другій переважають заняття, що характеризуються пасивним відпочинком вдома, в сім'ї, за словами естонського соціолога Е. Ранніка – «споживанням культури вдома». Третя група – заняття, які можна охарактеризувати як активний відпочинок, насамперед розваги, спілкування поза домом.

Зазначена групування, що було емпірично підтверджено В. О. Рукавишниковим за допомогою факторного аналізу, дозволяє не лише створити певну класифікацію різноманітних видів дозвілля міського населення, але й відповісти на питання: наскільки поширений певний вид діяльності серед представників різних соціальних верств, вікових, професійних та інших груп населення?

Соціально-демографічні характеристики, освіта, вік, матеріальні та побутові умови життя не можуть не впливати на розповсюдженість певного виду занять. Якщо загалом серед усіх соціальних верств міського населення є представники вищезазначених типів орієнтації у проведенні дозвілля, то характер праці, професійна та освітня належність залишаються сьогодні основними детермінантами, що визначають соціокультурні відмінності між верствами. Наприклад, у фахівців з інформаційних технологій показник поширеності занять з поповнення професійних знань значно вищий, ніж у робітників.

У той же час, домашнє ознайомлення з культурою та зустрічі поширені в рівній мірі серед окремих мешканців міста. Важливо враховувати тут «пороги регулярності», які відрізняються для різних видів діяльності. Неможливо ходити в театр або кіно так само часто, як читати газети чи дивитися телевізор. За даними дослідників, менше 5% міських жителів займаються у групах за інтересами, менше 50% відвідують музеї та виставки.

Отже, згідно з дослідженням розподілу часу, загальний обсяг дозвілля середнього міського жителя становить близько 3 години 26 хвилин. При цьому спостерігається диференціація за статтю: у чоловіків – 4 години 45 хвилин, у жінок – 2 години 8 хвилин. Найпоширенішою зайнятістю є перегляд телепередач – відповідно 2 години 21 хвилина і 1 година 27 хвилин. Відсоток інших, більш активних занять (відвідування театрів, кінотеатрів, концертів, спортивних змагань) зменшився. Аналогічні дані були отримані В. І. Паролем під час досліджень культурної активності міських жителів Естонії. У цьому випадку автор пояснює зміну спрямованості дозвіллевої діяльності еволюцією динаміки ціннісних орієнтацій мешканців міста у сфері вільного часу.

Таким чином, рівень задоволення попиту мешканців на театральні вистави місцями не перевищує 71% від регулювальних норм, в концертних залах – 77%, в кінотеатрах – 60%.

Особливого аналізу заслуговує радикальна зміна вказаної сфери через Інтернет та соціальні мережі. Про це ми детальніше зупинимося в іншому розділі нашої роботи.

Соціокультурна структура міської агломерації є достатньо складним утворенням, яке складається з безлічі різноманітних соціальних інститутів – підприємств, установ, культурних груп мешканців міста, які ділять різні цінності, включені у різні інформаційні потоки. Проблема полягає в тому, що, з одного боку, єдине міське середовище в усій своїй складності забезпечує можливість індивідуальної реалізації мешканців, а з іншого боку, культурний потенціал середовища використовується мешканцями нерівномірно і неоднаково. І справа тут, перш за все, не в забезпеченні формальної, правової рівності у доступі до духовних цінностей, а в вибіркового ставленні різних груп населення до них. Формування різноманітних соціокультурних шарів міського населення обумовлюється дією багатьох факторів. Освітні та професійні розбіжності між мешканцями з різних соціальних груп доповнюються міжпоколінними розбіжностями (мігранти та корінні мешканці). Просторовий фактор (ступінь віддаленості від культурних центрів та місце проживання мигранта) доповнюється часовим фактором (розподілом часу, режимом роботи, обсягом вільного часу). Соціокультурна неоднорідність в місті визначається також впливом мікросередовища, найближчого оточення людини, яке впливає на індивідуальні уподобання в культурній сфері, стереотипи поведінки, стиль та спосіб життя.

Дослідження також показують значну диференціацію в обсягах вільного часу серед мешканців різних зон міста. Крім того, що жителі «спальних» районів витрачають багато часу на дорогу між домом і роботою, скорочення часу для відпочинку в цій категорії міського населення також стосується відвідування торгових і побутових підприємств, яких, як правило, не вистачає поблизу місця проживання. В результаті, своєрідна «рента» у вигляді

додаткового вільного часу для мешканців центру складає шість годин на тиждень на одну працюючу особу.

У цьому сенсі принцип виділення ресурсів для соціокультурної сфери, що залишилися, справедливо критикується. Але потрібно знати і інше. Матеріальна слабкість культурного та спортивного середовища міста поєднується з низьким рівнем відвідуваності.

Говорячи про кількісні характеристики вільного часу мешканців міста, практично всі дослідники в різних регіонах країни відзначають його зростання протягом останніх десятиріч. Однак бажання мати більше вільного часу є досить типовою деталлю.

Типовий містянин сьогодні з 4,6 годин загального фонду вільного часу на день проводить 3 години (65,1%) в квартирі. Ця тенденція стає ще більш вираженою з віком: якщо особи віком від 18 до 24 років витрачають приблизно 50% свого вільного часу вдома, то особи віком 40 років і старше – 70% і більше. Заняття на свіжому повітрі складають незначну частку у загальній структурі дозвілля. Культурні заклади, переважно кінотеатри, також займають невелику кількість часу, і тут спостерігається тенденція до зменшення часу, відведеного для такого відпочинку.

Як пояснити таку ситуацію? Перша причина індивідуалізації дозвілля та його обмеження стінами дому полягає у помітному процесі «домашнього засвоєння» духовної культури, яка у формі Інтернету, книг, музичних записів, колекцій все більше «осідає» у квартирах. Йдеться про підвищення рівня життя, що є, безумовно, позитивним фактом. Наприклад, за даними опитування в Києві ще в 1988 році понад 45,0% жителів мали домашню бібліотеку, 58,2% – спортивний інвентар, 23,2% – дачу або садовий ділянку. 41,9% – телевізор, 47,1% – фотоапарат або кіно камеру... Список можна продовжувати до сьогоднішнього дня з комп'ютером, iPhone...

Але існує і інша причина, що визначає складне характеристики дозвілля мешканців міста: незадовільна робота культурних та спортивних установ. Лише 26,1% опитаних висловили задоволення умовами відпочинку в місті. На цьому питанні хотілося б зупинитися особливо.

Розвиток усього комплексу соціальної інфраструктури міста здійснюється на плановій основі, яка охоплює відносно самостійні складові міського матеріального середовища, включаючи виробничу, побутову та культурну сфери. Основою для визначення кількості закладів, призначених для дозвілля, є так званий принцип нормативного забезпечення. Деякими інструкціями визначено, скільки місць на 1000 мешканців повинно бути в кінотеатрах, концертних залах, цирках міста, скільки театрів, бібліотек і клубів має бути в даному населеному пункті. Як це узгоджується з такими факторами, як тип міського поселення, особливості його культурно-історичного розвитку, специфіка сімейного, демографічного, професійного, освітнього складу населення? Чи враховуються процеси концентрації населення в великих міських агломераціях та посилення зв'язків між населеними пунктами, домінування міських цінностей для населення всієї країни та специфічні риси способу життя, які визначають поведінку людей у сфері культури? На ці питання спробувала відповісти група соціологів під час дослідження культурного потенціалу 27 найбільших міст країни.

Дослідження показали, що на культурний розвиток міста вирішальний вплив мають два фактори: його адміністративний статус і історичне минуле. Але їх дії неоднозначні. Адміністративний статус міста визначає ряд формальних вимог до наявності культурних установ в ньому. Наприклад, драматичний театр є обов'язковим для кожного місцевого центру. Але деякі інші установи, такі як ляльковий театр, юнацький театр, відкриваються не у всіх адміністративних центрах. Значна різниця в можливостях задовольняти культурні потреби мешканців міста підтверджується цими театрами наступним прикладом. Якщо Миколаїв і Одеса, з одного боку, а Суми і Херсон, з іншого, виконують аналогічні адміністративні функції, то їх культурні потенціали відрізняються приблизно вдесятеро.

Що стосується другого фактора, то унікальне історичне минуле дозволяє місту досягати високого культурного потенціалу. За думкою дослідників, враховуючи функції та місце в системі поселення, найбільші міста країни можна поділити на три групи.

Перша група включає міста, що виконують функції загальнонаціональних культурних центрів, такі як Київ, Одеса, Львів. Вони є привабливими як туристичні центри. Велика кількість пам'ятників, музеїв, що мають предмети високої художньої і історичної цінності, розгалужена мережа розважальних закладів – все це робить їх місцями інтенсивного відвідування мешканцями інших регіонів.

Друга група включає міста, що виконують функцію місцевих культурних центрів. До них відносяться Полтава, Чернівці, Кам'янець-Подільський. Вони виступають центрами соціокультурного притягіння мешканців, в основному, своїх та сусідніх областей.

Нарешті, третю групу складають міста, що виконують передусім рекреаційну функцію: курортні міста на узбережжі Чорного та Азовського морів слугують місцями відпочинку. Відвідування культурних установ у них має допоміжний характер.

Відрізняються не лише міста, але й культурні запити людей. При цьому структура культурних потреб різних груп населення, їх поведінка в сфері дозвілля, прямо залежать від умов мешкання та рівня міської інфраструктури. Одним із шляхів задоволення культурних запитів населення та вирівнювання умов доступу всіх до культурних благ є соціально-культурна мобільність.

Звичайно, існують гастрольні поїздки, мандрівні виставки, розгалужена мережа кінопрокату. Але існують також унікальні пам'ятки архітектури та історії, музеї та картинні галереї, знайомство з якими можливе лише там, де вони знаходяться. І чи не є будівлі Київської та Одеської опери саме такими ж невід'ємними складовими цих центрів музичного та драматичного мистецтва?

Соціокультурна мобільність в соціологічній літературі розуміється як форма поведінки в сфері дозвілля, яка характеризується споживанням певного культурного блага не в місці проживання, а в місці знаходження певного культурного закладу. Звичайно, відвідування такого закладу може бути вторинною, додатковою метою поїздки, а іноді і випадковою

формою проведення вільного часу, наприклад, під час комерційної або бізнес-поїздки.

Цікаво, що тут простежується вже згадана нами взаємозв'язок: чим більше місто, тим вищі культурні запити мешканців. Показники мобільності розрізняються не лише між містами різного розміру, але й серед окремих соціально-демографічних груп населення. Так, велика мобільність фіксується серед чоловіків. Найбільш мобільним віком є діапазон від 25 до 50 років. Висока соціокультурна мобільність спостерігається у осіб, зайнятих кваліфікованою розумовою працею, таких як ІТ-фахівці, лікарі, вчителі, а також у студентів, перш за все студентів. Проте дані досліджень також показують, що більшість жителів сільської місцевості та малих міст орієнтується лише на свій обласний центр.

.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР. ЕКОЛОГІЯ. ПЕРСПЕКТИВИ

3.1. ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

Одного разу ми з колегою опинилися в установі, розташованій на одній з вуличок старого району Києва. І несподівано ми, після кількох років спільної роботи, виявили, що вирости в сусідніх подвір'ях. «А пам'ятаєш? Яка веранда стояла там... З того подвір'я можна було прямо потрапити до кінотеатру... Тут грали у футбол...». За п'ять хвилин ми зблизилися більше, ніж за попередні роки, хоча щодня зустрічалися на роботі. Цей епізод не просто повернув до дитинства. Він привів нас до світу, без якого не існує власного «Я». Відбулося те, що називається самоідентифікацією – своєрідним здобуттям власного світу, певної точки відліку життєвого шляху, морального настрою.

Чому місто незвідане? – запитуємо ми. А. Адже ми створюємо його власними руками, своєю волею. Воно поводить себе зовсім не так, як йому приписано. Іноді здається, що воно робить це навмисно, на злобу нашим ретельно продуманим... планам. Сьогодні втрата подвір'я для мешканця міста означає втрату частини мікросередовища, причому тієї частини, де формуються перші зв'язки з оточенням, людьми, формами спілкування, стилем життя. Роль подвір'я, вартість його втрати ще належить визначити. Світ міського середовища представився перед дослідником і проектувальником як невідомий, не досліджений, з високим опором до спроб самовільної реорганізації.

Культура подвір'я як клітинка міського життя коренями сягає традицій грецької архітектури. Відомий будинок Веттія, розкопаний у Помпеях, є прикладом життя, спрямованого всередину, що породжує певний культурний простір людської діяльності.

Термін «подвір'я» не слід розуміти буквально. Для розвитку особистісних якостей особи необхідні різноманітні середовища – від економічних до екологічних. Але саме подвір'я виступає своєрідним злитком психологічного, соціального, побутового та економічного, допомагаючи подолати розрив між різними типами орієнтації людини.

Своєю одночасною близькістю до сім'ї, родинних відносин і до вулиці, що веде великий світ міста, своєю усною історією, передавання від покоління до покоління, своїм первинним соціальним контролем, подвір'я, як зауважує О. Н. Яницький, призначене забезпечити необхідний баланс «включення – відокремлення», настільки важливий і настільки легко втрачений в умовах сучасного міського поселення.

Дослідження соціологів у кількох індустріальних країнах (США, Канада, Австрія, ФРН, Швейцарія, Швеція, Бельгія та інші), спрямовані на вивчення місцевих спільнотних відносин, показали, що висока територіальна мобільність, так характерна для жителів західних країн, не виключає зв'язку з їхнім місцем проживання. Почуття належності до певної території є достатньо складним і включає багато елементів – природу, клімат, домашнє оточення, традиції тощо. Взаємозв'язок цих елементів, їх домінування різні. Але особисте втягнення в певну субкультуру, співучасть у діяльності спільноти – обов'язкові умови адаптації до місця проживання. Між первинною клітинкою («своїм двором», «своєю вулицею», кварталом, іншою територіальною утворенням) і формами спілкування спостерігається тісна взаємозалежність.

Двір, зрозумілий не як місце між житловими будівлями, є певним первинним соціальним мікросередовищем індивіда, що поєднує психологічне, культурне, економічне, повсякденне життя. Тут формуються перші навички спілкування, почуття «захищеності», включеності до людського середовища. Десь тут проходить межа між «ми», «вони», двором і всім, що за його межами. Двір – це і усна історія, правила поведінки, досвід, що передається від покоління до покоління. Що будуть згадувати люди,

що виростили десь на Троєщині, Оболоні? У нас «на районі»? Звучить дивно і безглуздо.

Райони новобудов, великих будинків представляють зовсім інший світ, що, як правило, закінчується на порозі власної квартири. «Ми почали прогулянку з арбатського двору – сюди, як видно, все знову повернеться», – співає Булат Окуджава в одній з відомих пісень міського циклу. Жанр міської пісні, міської фольклорної усної традиції – теж народження цієї субкультури.

Варто підкреслити, що йдеться, звичайно ж, не тільки про ізольоване існування індивіда, а про певний територіальний колектив, члени якого пов'язані безліччю зв'язків – соціальних, емоційних, родинних. Прикладом такого свого роду первинної соціальної структури є ОСББ, які з'явилися недавно і роблять перші кроки у найбільших містах країни.

Традиційні територіальні об'єднання мешканців міст називають у науковій літературі дифузною групою, тобто механічним конгломератом людей, об'єднаних загальним місцем і часом перебування на даній території. Взаємне ціннісно-нормативне вплив тут мінімізовано, міжособистісне спілкування зводиться до дотримання етикету, соціальний контроль ослаблений. Замкнені у домашньому середовищі мешканці міста віддають перевагу посередниковим формам спілкування (телефон), пасивним формам проведення дозвілля (інтернет, телевізор).

Характеристики способу життя в ОСББ відмінні від традиційного у багатоквартирному міському середовищі. Більш тісне побутове спілкування, соціальний контроль, громадське самоврядування, взаємодопомога, спільна організація дозвілля відрізняють колектив ОСББ від інших територіальних громад містян. Правомірне запитання: чи не призведе руйнування анонімності міжособистісних стосунків до грубого вторгнення в таку тонку сферу, як внутрішньосімейні, особисті взаємозв'язки, норми і зразки поведінки? Наскільки ОСББ здатне розумно поєднувати індивідуальні та колективні інтереси? Досліджень соціологів і психологів у цьому напрямку наразі недостатньо.

Ще перед нами постає відповідь на деякі питання. Яким буде ОСББ через 10–20 років? Які напрямки еволюції існуючих сьогодні форм колективних відносин? Розвиток соціальних відносин за місцем проживання – це складна і ще мало вивчена тема. Соціальний статус мешканців на роботі змінюється, зростає кількість сімей, з'являється нове покоління у соціально-демографічному складі ОСББ, що визначить його перехід до якоїсь нової якості, що потребує пошуку нових способів та форм організації життєдіяльності людей.

Дослідження західних соціологів показали, що найважливішим детермінантом задоволеності є об'єктивна якість міського оточення, серед яких дуже значна доступність природи. Якість будинку менш важлива, ніж якість оточення. Однак значення об'єктивних характеристик середовища – якість будинку, житла, їх комфортність – мало відрізняються у тих чи інших категорій мешканців.

Проте оцінка мешканцем певної сторони життя в місті залежить також від того, яке значення він приділяє цій стороні, наскільки вона загалом важлива для нього. Ось чому сам підхід дослідників до визначення значущих аспектів життєдіяльності мешканців міста цікавий. М. Пационі опитував жителів великих будинків з метою знайти параметри, за якими мешканці самі оцінюють житлове середовище. В ході опитування виявилось, що 74,0% хотіли б переїхати, з них 31,2% взагалі не задоволені великим будинком, 13,5% незадоволені розміром квартири, 12,1% незадоволені неприбраністю загальних територій. Основними причинами незадоволення є злочинність, вандалізм (21,5% респондентів), сміття, поламани ліфти (17,2%), незадовільне оточення (11,0%), погана ремонт (8,1%). Загалом було виявлено 52 суб'єктивні критерії якості житлового середовища, за якими потім було отримано оцінки мешканців щодо їх значущості та рівня задоволеності. За допомогою статистичного аналізу було отримано 10 найважливіших компонентів житлового середовища. Згідно з даними цього дослідження, задоволеність житловим середовищем складається з задоволеності будинком та сусідством. А

найважливішими елементами останнього є почуття безпеки, наявність відповідних комунальних послуг та їх якість. Елементами житла є вид з вікон, розмір та кількість кімнат, приватність, шум сусідів та зовнішній шум, зовнішній вигляд будинку. Загалом задоволеність житловим середовищем оцінюється мешканцем комплексно з фізичних, демографічних та соціальних аспектів. Їх відносна важливість залежить від багатьох факторів, включаючи індивідуальні. Досягнення збільшення рівня задоволення житлом має велике значення, оскільки цьому суб'єктивному стану притаманні соціально значущі поведінкові наслідки. Варто також зауважити, що традиційно якість житлового середовища оцінювалась на основі фізичних та економічних даних.

Проте в останні роки все більше значення приділяється суб'єктивним факторам в дослідженнях: оцінці жителями різних аспектів міського життя, рівню їх задоволеності якістю житлових умов. Найважливішими для оцінки якості житла в місті є дані про задоволеність мешканців, їх сприйняття житлового середовища, суб'єктивне самопочуття у зв'язку з метою і потребами у праці, спілкуванні, відпочинку. Очевидно, що загальне задоволення житловим середовищем викликає почуття благополуччя, сприяє інтеграції спільноти, колективізму мешканців, зацікавленості городян в спільних справах. Якщо до цього додати відсутність можливості вибору місця проживання, що є характерним для переважної більшості наших мешканців, стає очевидним значення питань оцінки різних аспектів міського життя їхніми жителями.

В останні роки в Україні соціологами проводилися окремі локальні дослідження умов життя у великих містах. Думки різних груп мешканців про різні аспекти їхньої життєдіяльності досліджувалися в Києві, Харкові та деяких інших містах. Подібні соціологічні дослідження проводилися за єдиною методикою, що дозволяє порівнювати результати у різних містах і робити висновки, що характеризують загальну картину.

Перше, на що звертають увагу дослідники, – це історичні особливості, різноманітність та різнобічні тенденції розвитку міста, необхідність підходити до кожної з них як до особливого

соціального і демографічного утворення. Для кожного конкретного міста характерні соціальна інфраструктура – кількість медичних, торговельних, розважальних закладів – а також демографічний режим – чисельність та склад населення, рівень міграції, тривалість життя тощо. До таких об'єктивних показників, що оцінюються населенням, відносяться наявні цільові програми у містах, довгострокові прогнози та інші доповнення до традиційних планів економічного та соціального розвитку, які в багатому ступені визначають рівень життя мешканців міста.

Проте основний інтерес соціологів викликають суб'єктивні показники – оцінки та думки населення. Наприклад, найбільш важливою сферою життя мешканців міста є працевлаштування на виробництві, яке наглядно представлено ставленням людей до робочої ситуації. Відповідаючи на питання «Які заходи щодо поліпшення умов праці необхідно здійснити в першу чергу?», близько 70% киян зазначають на покращення умов і збагачення змісту праці, підвищення ставок і посадових окладів, близько 50% опитаних вважають, що їх задовольняє обрана професія. Загалом ставлення до робочої ситуації характеризується як досить стійке і незалежне від специфіки міста.

Ті самі аспекти праці вважаються мешканцями різних населених пунктів як сприятливі або несприятливі. Так, багато скарг викликають питання матеріального стимулювання, санітарно-гігієнічних умов праці. Інша картина спостерігається стосовно умов життя в місті. Автори одного з досліджень способу життя, проведеного у деяких великих містах, розділили всі показники умов життя на три групи: оцінки функціонування або якості окремих сфер міської соціальної інфраструктури, оцінки різних аспектів сімейного-побутового середовища проживання населення та, нарешті, основні оцінки працевдатної ситуації.

Найвищі оцінки мешканці надавали наявності можливості отримання дітьми освіти та умовам для зайняття фізкультурою та спортом. Критичніше сприймаються забезпеченість дитячими дошкільними закладами та стан медичного обслуговування. За даними дослідження ще з 1989 року, у Києві задоволені роботою

медичних закладів близько 25,8% опитаних, 44,6% не задоволені, а 28,3% відповіли, що цей аспект життя їх задовольняє частково. Останнє обставина потребує одного зауваження. Станом медичного обслуговування хвилюються ті мешканці, які ним користуються. Стан здоров'я повністю задовольняє 35,1% опитаних киян, скоріше задовольняє, ніж ні, – 26,2%, задовольняє частково – 28,0%. В той же час 11,8% з них заявили, що лікуються самостійно.

Що стосується таких аспектів міського життя, як торговельне обслуговування та житлові умови, то тут оцінки та думки є дуже різними, а часом і протилежними. Наприклад, 20% мешканців міста вважають торговельне обслуговування хорошим, а кожен четвертий переконаний у протилежному. Щодо житлових умов, то задоволені ними є 40–45% мешканців міста. Дані за 1989 рік свідчать, що загалом 39,6% опитаних киян задоволені своїм житлом, 23,5% частково задоволені, а 45,4% незадоволені житловими умовами. Одночасно на запитання про їхнє житло 51,6% опитаних зазначають окрему державну або кооперативну квартиру, 8,2% – окремий будинок або його частину, 8,5% – кімнату (кімнати) в комунальній квартирі, 27,2% – гуртожиток, а 4,5% стверджують, що не мають постійного житла.

Практично в усіх містах, що були включені до дослідження, спостерігається критичне ставлення до роботи мережі харчування, побутового обслуговування, транспорту та культурних установ. Хоча існують різниці в оцінках за певними показниками. Наприклад, в Києві задоволеність дитячими закладами, транспортом та побутовими підприємствами вища.

Цікавими є також суб'єктивні оцінки мешканців щодо свого матеріального благополуччя. Ступінь задоволення своїм поточним заробітком характеризується такими даними: 22,2% опитаних, в основному, задоволені, 34,3% задоволені частково, 25,9% скоріше не задоволені, а 16,9% зовсім незадоволені. Спостерігається залежність між грошовими доходами та суб'єктивною оцінкою респондентами свого матеріального становища. Так, чим вищий загальний сімейний дохід, тим вище забезпеченість різними предметами побуту. Відповідно змінюється і суб'єктивна оцінка.

Цікаво, що дослідження показують велике значення складу та якості майна, накопиченого або успадкованого від попередніх поколінь. При цьому цей показник досить диференційований для різних соціально-професійних груп мешканців міста. Найбільш характерні такі накопичення для працівників кваліфікованої розумової праці, зокрема вчителів, сім'ї яких за своїм соціально-професійним статусом, а також статусом батьків, досить однорідні. У цих сім'ях максимальна кількість таких «грошовитих» речей, як дачі, меблі, хутряні вироби, фортепіано та ін. В меншій мірі це притаманне інженерам, серед яких велика кількість мігрантів. Робітникам сфери обслуговування характерні менші «майнові корені». У той же час у робітників, незважаючи на досить однорідний і стабільний (з точки зору подібності поколінь) склад сімей, також недостатньо сформоване речове середовище матеріального забезпечення через його історичну нерозвиненість.

Дослідження зафіксувало достатньо високі показники значимості відносин у сім'ї, життя близьких, родичів та друзів як найважливіших у сімейно-побутовій сфері. Значно нижче оцінки можливостей проведення відпустки або канікул. Так, відповідаючи на питання про те, де була проведена остання відпустка, 24,7% опитаних киян зазначили відпочинок за путівкою або курсівкою, 25,9% відпочивали за містом, у сільській або дачній місцевості, 21,2% опитаних займалися домашніми справами, 5,0% працювали за договором, а 3,4% не мали відпустки.

Суб'єктивні показники, на думку багатьох соціологів, мають високу інерційність. Їх динаміка є більш плавною та повільною, ніж зміна об'єктивної ситуації. Крім того, вони відображають, разом з самим об'єктом оцінки, певні стереотипи поведінки, прийняті традиційні норми і, нарешті, знаходяться під певним впливом індивідуально-психологічних особливостей людей. Тим не менше, дослідження думки мешканців про різні аспекти життя у місті є важливою складовою соціальної статистики, необхідною для розробки політики регулювання розвитку міст.

За думкою фахівців, сьогодні однією з причин психологічної напруженості мешканців міста є контраст між відчуттями людини в

старому архітектурному центрі міста (найзручніші місця для відпочинку, масових святкувань, спілкування) і новими житловими (так званими «спальними») районами з високою швидкістю транспортних переміщень, великими масштабами, одноманітністю та однообразністю архітектури. У центрі затишніше, але це, як правило, не будинок. Там, де житло, – незатишно. Комфортність житла визначається не тільки наявністю комунальних зручностей та площею житла.

Просторову поведінку мешканців міста ще недостатньо досліджено. Однак, оцінюючи різні аспекти життя в місті, дослідники показують, що серед негативних аспектів умов проживання великих міст не останнє місце посідає віддаленість місця проживання від місця роботи та культурних центрів. Наприклад, згідно з опитуванням, проведеним нами в Києві ще в 1987–1988 роках, серед факторів незадоволення умовами життя віддаленість житла від місця роботи займає третє-четверте місце, причому приблизно 80% опитаних негативно оцінюють цей аспект своїх умов проживання в місті.

Проблема часових витрат на міські поїздки стає все більш актуальною. Одним з свідчень цього є зростаюча кількість обмінів житлом, які сьогодні масово відбуваються великих містах. У той же час поїздки громадським транспортом, часто в невідповідних умовах, а також пішохідний рух є проблемою не менш серйозною, ніж втрати часу. Мова йде про біопсихічне напруження, спричинене тіснотою, значною кількістю фізичних контактів. Збільшення тривожності, роздратованості – це вартість тривалого перебування у натовпі. Сьогоднішні спроби поліпшити ситуацію шляхом обмеження транспортного простору та збільшення пішохідних зон малоімовірно здатні кардинально змінити ситуацію.

Необхідно також враховувати, що вище згадані просторові умови життя доповнюються просторовими умовами праці. Технологічні умови змушують працівника працювати в достатньо обмежених межах з концентрацією великої кількості людей на протязі тривалого часу. Неблагоприємний вплив просторових факторів праці на структуру та характер міжособистісних відносин,

що призводить до збільшення конфліктності, поки що мало вивчений.

Один з номерів журналу «Кур'єр ЮНЕСКО» був присвячений дослідженню сучасного звукового середовища. При цьому вперше було використано вираз «звуковий ландшафт». Шуми і звуки, безумовно, є невід'ємною частиною життя мешканця міста. Звідси й серйозність проблеми звукового середовища, акустичної якості життя, акустичної екології. Мова йде не тільки про вуличний шум, переважно транспортний. Технологія, яка колись відкрила для музичного творчості непереборні звукові можливості, водночас загрожує нашій здатності слухати, залишатися чутливими до звуку. Інтерес зарубіжних соціологів до так званого музичного шуму виник ще в середині 60-х років минулого століття. Проте в домашній літературі поки що немає серйозних досліджень впливу електронного обладнання, тенденції глушити слухача звуковими ефектами на музичну культуру, суб'єктивні відчуття людини.

Перше, що відчуває мешканець міста, який вийшов за його межі, можливо, це тиша, різко контрастуюча з шумом міського транспорту, технологічного обладнання, побутових електроприладів, радіо- та телевізійних апаратів. Разом вони створюють постійний звуковий фон, що супроводжує мешканця міста протягом усіх годин доби. Його негативний вплив підсилюється через його неперіодичність та інтенсивність, які часто перевищують чутливість людини.

Проте сьогодні найбільше занепокоєння серед середнього містянина викликають не проблеми транспорту або міський шум. За даними досліджень лєнінградських соціологів, серед негативних факторів середовища мешкання найвищу вагу має забруднення «атмосферного басейну, води в річках та каналах». Доля шкідливих речовин для організму людини в повітрі, внаслідок вихлопних газів та відходів виробництва, зростає, незважаючи на великі зусилля і кошти, витрачені на пошук компенсації впливу цього фактора.

Ми розуміємо сьогодні, що фраза «автомобіль – не розкіш, а засіб переміщення» – не просто афоризм. Необхідність розширення вулиць, зелених насаджень, поліпшення атмосферного середовища,

пошуки місць для паркування автомобілів... проблема «людина – автомобіль» набуває все більш гострого характеру.

Місто неможливо уявити без транспорту. Проблеми переміщення хвилюють багатьох мешканців. Але особливе місце, безумовно, займає проблема особистого автомобіля. За даними опитування, 40,9% киян мають автомобіль, 9,1% – мотоцикл або моторолер, а 21,7% опитаних мають намір їх придбати. Ми ще не досягли критичної точки катастрофічного зростання особистого автопарку. В США та Японії ситуація значно складніша. Прикладами є Лос-Анджелес, жертва автомобілізму, де майже половина міста зайнята проїзними вулицями, естакадами, стоянками, і Токіо з численними отруєннями мешканців вихлопними газами.

Однак розвиватися без транспорту місто не може. Воно є вирішальною точкою перетину залізничних і автомобільних трас, водних і повітряних шляхів. Багато особливостей і аномалій в міському розвитку пов'язані з історичною специфікою розвитку транспорту. Достатньо згадати такий вид транспортного сполучення, як водний. Будучи привілеєм лише тих міст, що розташовані біля річки, моря, каналу або озера, водний транспорт часто визначає обличчя міста, його функції, рівень економічного розвитку. Особливо це стосується портових міст, які є окремим об'єктом досліджень фахівців.

Поняття «міський транспорт» включає різні його види, відмінні один від одного і тісно пов'язані між собою. Залізничні, водний і повітряний транспорт, авіаційні та автомобільні зв'язки мають свої специфічні завдання та виконують різні функції. Вони доповнюють один одного і конкурують в галузі перевезень. Важливе місце займає приміський, насамперед залізничний транспорт, який має велике значення для циркуляції міста з супутніми містами, приміськими населеними пунктами.

У розвитку міських поселень в історії різні види транспорту відіграли неоднозначну роль. Ми вже зазначали вище, що зародження перших міст було пов'язано з водними шляхами та примітивними земляними дорогами. Епоха з'явлення залізничного

транспорту спричинила зростання одних міст і застій інших, що було обумовлено зв'язком міського поселення з центрами обробної промисловості та оптової торгівлі. Залізниці значною мірою визначили також форми внутрішньої структури міста. Особливо це стосується видів залізничного транспорту, таких як трамвай та метро.

Зв'язки між мешканцем міста та транспортом є багатограними і регулюються найрізноманітнішими факторами. Наприклад, одне з соціологічних досліджень, присвячених питанням транспортного обслуговування, встановило залежність між зростанням реального доходу мешканців та частотою використання легкових таксі. Якщо доходи на душу населення з 1940 по 2004 рік зросли в 6 разів, то споживання послуг легкових таксі – в 106 разів. Ймовірно, в цьому процесі відбуваються зміни не тільки в матеріальних можливостях, але й у способі життя людей.

Легкове таксі, як найшвидший та найбільш комфортний вид комерційного транспорту (передусім в межах міста), сьогодні стає невід'ємною складовою частиною міського способу життя.

Організація простору неможлива без просторової взаємодії. Звертаючись знову до особистого автотранспорту, проблеми якого настільки актуальні, варто зазначити наступне. Для західних країн характерне те, що збільшення кількості автомобілів супроводжується розвитком культури користування особистим транспортом. Чудові дороги, підземні паркінги, високий рівень автосервісу, повага до пішоходів – помітні риси автомобілізації. «Одноповерхова» Америка, «одноповерхова» Канада – це не вигадки журналістів. На Заході вже починається усвідомлення після нестримного розгулу автомобільних страстей і фанатичного поклоніння автомобілю. Це час прийде і до нас.

Без свідомості себе як мешканця міста, своєї відповідальності за долю міста, виховання міського патріотизму, не може бути справжніх мешканців (і справжніх міст). У цьому процесі «виховання містом» важко переоцінити роль місцевих органів міської влади, що захищають навколишнє середовище, культурні

пам'ятки. Говорючи ширше, міське виховання є частиною громадянського виховання.

Відсталість у вихованні «міської свідомості» населення може призводити до відновлення патріархально-сільських настанов, які, зіштовхуючись з міською дійсністю, можуть спричиняти порушення у зростаючому темпі виробництва, гальмувати освоєння сучасних працевлаштувань та призводити до різних форм антигромадської поведінки та інших наслідків. Нажаль, навіть серед окремих фахівців у галузі міста до сьогоднішнього дня не подолано негативного ставлення до урбанізації, а деякі навіть вважають, що вона повинна «затухати».

Сумні порожні очерети вікон. Збиті двері. Спотворені стіни, звідкись вогнем. Зламані дерева та куці. Сміттєві звалища у дворах. Густа темрява на пустелях ввечері... Криміногенні зони міста, в які часто перетворюються його старі колись мальовничі райони.

Такі міські пейзажі не можуть задовольнити мешканців навіть у випадку, якщо безкінечно показувати їм численні макети майбутніх архітектурних реконструкцій. Аналогічно до терміна «раскрестьянивание» для села, деякі журналісти використовують його аналогію для міста – «разгорожанивание». Незграбний мовою, але загалом вірний термін, що означає відокремленість мешканця від місць проживання та праці.

Переселення маси людей до міст у вузькі комунальні квартири та гуртожитки не тільки посилювало адміністративну залежність людини та змушувало цілі покоління задовольнятися тимчасовим «домашнім вогнищем».

Чи помічаємо ми, як часто побут наших квартир нагадує стиль робочих гуртожитків чи студентських містечок?

Втрата відчуття мешканцем міста, його «господарем», його «перетворення» у середовищі проживання завдає непоправної шкоди. Лише недавно в Києві, Одесі привітне, уважне та доброзичливе спілкування на вулиці було характерною рисою. Відповідь на запитання приїжджого викликала не тільки люб'язну відповідь, але й бажання показати, провести, порадити. Сьогодні запит іноземця про допомогу у пошуку магазину часто викликає

зовсім іншу реакцію. Ці пригнічувальні та сумні риси сучасного міста породили не менш потворні явища міського життя, які настільки жахливо проявилися в останні часи. Перш за все, це поява різних груп у молодіжному середовищі міста. Скільки лише групувань є! Яка екзотика звучить у їх назвах: «металісти», «рокери», «панки», «байкери», «хіпі», «піплез» (піплез – скорочення від «піплез» – народ).

Спроби класифікувати ці численні групи молоді підприємливі. Так, виділяють категорію неформалів, яких об'єднує спільний характер захоплень. Типовими представниками цієї категорії можуть бути юні футбольні «фанати», любителі роликового катання, скейтборду тощо.

Інша категорія, умовно кажучи, об'єднує світоглядні групи. Наприклад, деякі автори говорять про наших «хіппі» у цьому контексті. Це, як правило, освічені люди, з власною системою цінностей, особливим повагою до якостей, таких як терпимість, споглядальність, спокій. Останнє, на жаль, часом не помічається оточуючими, приховуючи за чисто зовнішніми проявами – особливістю одягу, атрибутикою і т.д.

Нарешті, ще одна категорія молоді особливо цікава в контексті наших роздумів – група тих, кого об'єднує на початку зовсім небагато: проживання і проведення часу на одній території, «у районі».

Зіткнення та бійки – це лише зовнішні прояви підліткової районної «стихії». Спеціалісти, які вивчають цей феномен, зауважують наявність складної ієрархічної та стійкої структури всередині підліткових груп, загального фінансового фонду, підконтрольної території, специфічної системи цінностей – культу жорстокості, сили, престижу «зони», вміння заробляти гроші. Мова йде не про феномен «своєї вулиці», який добре відомий у міській культурі, і не про групи «складних» підлітків, які тиняються по вечірніх бульварах без справи. Вже сьогодні у групах виростають важкі корисливо спрямовані злочини, засвоюються навички нових форм злочинної діяльності – шантажу, вимагання, картежних ігор, фарцовки. В групах проводиться навчання навичкам гарантованого

алібі, конспірації, ближнього бою. Відбувається формування специфічної субкультури, яка включає ідеал сильної особистості, злочинну романтику, власний неписаний моральний кодекс, спрямований на віру в всемогутнє групове братство та негативне ставлення до формальних молодіжних структур.

Проте, ми не ризикуємо назвати подібні підліткові групи організованими злочинними угрупованнями. Інше питання, що лідери злочинного світу, на думку деяких дослідників, впливають на молодіжний рух.

Можливо аналогія між сучасними підлітковими групами та середньовічним суспільством буде цікавою спробою порівняння. На перший погляд таке порівняння може здатися лише академічним. Але давайте сформулюємо деякі аргументи. Хіба не є справедливим сказати, що людство починається там, де взамін стаї виникає складна та розвиваюча соціальна організація. Там же, де складна соціальна організація починає розпадатись з якихось причин, там виникає зворотний рух – до стай, банд. Але стая – це архаїчна, замерзла форма соціальної організації, існуюча на околиці або всередині великого суспільства. І розміри території, що контролюється стаєю, в значній мірі залежать від того, на якому кроці перебуває суспільство. Зараз ми увійшли в етап розвитку, коли дуже різко посилюються центробіжні процеси. Це дуже важливо зрозуміти. Адже останні роки в країні відбувся величезний процес маргіналізації: маса населення викидається із сільської місцевості в місто, міста росли без отримання достатньої соціально-культурної сфери. У містах створювався контингент, для якого характерні тенденції до психологічної агресії, формування елементарної групи, організованої навколо лідера, і, звичайно ж, висока схильність до криміналізації. Іншими словами, саме суспільство постійно збирає групи разом

І надалі, у наших розмовах закономірно, хоч і несподівано, з'являється поняття «гетто», знайоме нам з досліджень західних авторів. Соціальним статусом володіє не лише людина, а й її місце проживання. За публікаціями у пресі для нас стало звичним згадування соціального статусу тих чи інших районів найбільших

міст Заходу. Гарлем і Бруклін у Нью-Йорку, Гінза в Токіо, площа Пігаль у Парижі... Бізнес-район, торговий район, район «індустрії розваг», район «верхнього класу» і злиденності. Соціологам добре відомо про різницю у соціальному складі мешканців різних районів у містах нашої країни. Це наочно проявляється під час проведення масштабних опитувань у містах, коли вимога надійності соціологічної інформації змушує враховувати дані про соціальну і класову приналежність респондентів, які відповідають на запитання дослідників. У масовій свідомості досить стійко працює факт престижності та непрестижності окремих міських районів.

Складний організм міста лише на перший погляд здається чимось хаотичним. Його соціально-просторова диференціація спеціально вивчається за допомогою факторної екології – методу дослідження системи «людина – середовище», взаємозв'язку між населенням і його оточенням. У рамках цього методу спеціаліст відповідає на питання: які фактори визначають диференціацію міського простору, якими показниками описати ту чи іншу територіальну одиницю міста (наприклад, район)?

Узагальнюючи результати досліджень, проведених у найбільших містах США, можна зробити висновок, що розчленування міської агломерації відбувається за трьома основними ознаками: «соціально-економічний статус», включаючи дохід, рівень освіти, якість житла, розмір орендної плати тощо; «сімейний статус», включаючи розмір сім'ї, вік її членів, кількість дітей; а також «расово-етнічний статус». Тип житла та його місце розташування є символом соціальної позиції. Зв'язок між соціально-просторовою диференціацією та умовами життя людей однозначно доведений. Дослідження морфології міста показують, наприклад, що у структурі населення центральних та прилеглих до центру районів більше частка старших вікових груп, менше частка сімей з неповнолітніми дітьми, значний відсоток зайнятих переважно розумовою працею.

Система факторів, що обумовлюють соціально-просторову неоднорідність сучасного українського міста, відрізняється від картини, спостережуваної при аналізі європейського міста. Однак,

як показують дослідження, внутрішня структура великих міст нашої країни може бути охарактеризована переважно мозаїчною. Іноді це є наслідками попередньої радянської структури, якщо йдеться про старовинне місто, його історичні особливості заселення, а також різноманітність місць прикладення праці різного типу, різниця в якості житлового середовища, демографічні різниці.

Вирівнювання неоднорідності внутрішньої структури міста за соціальним складом мешканців, якістю житлових умов, розміщенням інфраструктури – це актуальна проблема, яка потребує невідкладного вирішення.

Повертаючись знову до ситуації в великій міській агломерації, слід зауважити, що якщо на першій стадії урбанізації спостерігається швидке зростання великих міст капіталістичного світу, «прилив» населення з подальшим перенаселенням міського середовища, то потім переважає інша тенденція. Деградація умов проживання призводить до переміщення частини населення (переважно заможних громадян) за межі міста. Настає стадія «відлива». Власне індивідуальне житло у зеленому передмісті – одне з втілення «великого американського сна», символ особистого престижу.

У той же час зони бідності міських кварталів, населених переважно національними меншинствами, дискримінованою частиною населення, расові гетто – своєрідний полюс комфортабельних передмість. У свою чергу, зміна соціального складу міського населення наряду з іншими факторами загострює кризовий стан міського господарства, сприяє кризі транспорту, забрудненню довкілля, зростанню злочинності...

Усі ці атрибути великого міста теоретично обґрунтовані у концепціях американських соціологів-місто знавців Хойта, Гарріса, Ульмана та інших.

Факторна екологія западного міста дозволяє визначити залежність соціальних характеристик міських жителів від морфології міста, його внутрішньої диференціації. За словами Е. Батлера, «якщо міста самі по собі стають все більш гетерогенними

(диференційованими), то складові їхні внутрішні клітини стають все більш гомогенними».

«Престижний» образ передмістя пропагандується, що в багатому мірі пояснює мотиви переїзду з центральних міських районів – бажання уникнути небезпечних санітарно-гігієнічних умов, захистити дітей від впливу «дна» міста, створення власного «мікросвіту». Цінності і норми західного суспільства яскраво проявляються в приміському співтоваристві, його способі та ритму життя, розмірі будинку та породі собаки. В ньому дивно поєднуються ізоляціонізм та жорсткий соціальний контроль над беззаперечним дотриманням норм.

Міське середовище сучасного українського міста також не позбавлене соціальних характеристик. Житлове середовище міського жителя, починаючи зі спальні та кухні і закінчуючи гаражем або його відсутністю, є особистим втіленням склалося в нашому суспільстві загальних матеріально-речових та соціально-економічних умов. Елементи соціального середовища, цього особливого соціуму, включаючи в ньому виниклу субкультуру, формують свідомість, світоглядну позицію підлітків та проявляються в різних ситуаціях.

Тож де ж шукати вихід? На жаль, звичайні констатації (так, погано виховують школа, сім'я і т.д.) давно вже сприймаються обсяжним свідомістю як нічого не значущі штампи.

Існує таке слово «ескейпізм», від англійського слова «ескейп» – втеча, втікання, навіть втікання. Це стосується не лише численних героїв так званої міської літератури – персонажів Дж. Селінджера, Р. Бредбері. Багато з них тікають від життя в уявний світ. Поступок Івара також може здатися втечею, уникненням реального життя. Але яке життя ми назвемо реальним? Життя стаї підлітків у міських кварталах чи життя та праця на землі?

«Люди, які страждають від бід свого часу, не бувають маленькими», – сказав Герман Гессе. У поступку тих, невеликої кількості містян, які переїжджають у село, втілюється давній міф про отшельника, який врятувався від метушні та нечистоти світу в своїй пустелі. Цей міф проростає сьогодні в рок-текстах, фільмах

про мрії мешканців великих міст – цих ковальнях сучасної цивілізації про «оазис свободи», де можна хоча б на час позбутися від непримиренного хронометражу часу, великої, байдужої сили, яка пригнічує мешканця великого сучасного поліса. Не випадково сьогодні, за даними соціологів, негаразди «вільних» професій отримали романтичний фокус: професії сторожів, прибиральників, лісників.

Жоден з можливих рецептів подолання відчуження міста не є універсальним сьогодні. Проте варто звернути увагу на той факт, що діяльність багатьох неформальних осередків спрямована перш за все на ті сфери життя міста, які хвилюють і турбують громадськість країни: збереження історичних пам'яток та культурної спадщини, вирішення екологічних проблем, боротьба з різними правопорушеннями. Інша річ, що разом з позитивними аспектами, ця діяльність іноді набуває неприємних форм.

Ми не можемо однозначно оцінювати неформальні молодіжні рухи і групи. Очевидно, що інтерес молоді до вирішення соціально значущих завдань, породжених сьогодні міським середовищем його проживання, виходить далеко за рамки двох традиційно приписуваних йому сфер життєдіяльності: навчання і дозвілля. Яскравим свідченням цьому є групи, що об'єдналися на основі інтересів у вирішенні «суто міських» проблем.

Міські неформальні рухи сьогодні привертають увагу журналістів, психологів, соціологів, представників політичних та радянських органів. І це не випадково, оскільки багато хто бачить у зростанні самодіяльних формувань вплив часу, доказ революційного характеру змін, що відбуваються в країні. Але, мабуть, не тільки ситуація, що склалася в країні після 1991 року, сприяла їх виникненню. Самодіяльні громадські утворення, часом вважають, що були створені у 80-х роках, насправді мають багату, хоч і мало відому історію.

На території України з давніх часів існувало багато утворень, члени яких займалися різноманітними суспільно корисними справами: Товариство грамотності, Товариство з охорони та збереження пам'яток мистецтва і старовини, Комітет з боротьби з

фальсифікацією харчових продуктів, Товариство боротьби з алкоголізмом і багато інших. Такі об'єднання стали прототипами цілого ряду сучасних громадських організацій.

Але більшість самодіяльних громадських утворень мали досить замкнутий характер. Великі маси міського населення не мали можливості задовольнити свої соціальні та культурні потреби. Без вдавання в історичні деталі (кожен бажаючий може зробити це самостійно), ми можемо зробити важливий висновок, що періоди розвитку різних громадських об'єднань збігаються з періодами розширення демократії.

На середину 80-х років минулого століття в нашій країні функціонувала досить розгалужена система добровільних товариств, які відображали широкий спектр інтересів громадян і були диференційовані за кількістю членів, уставними завданнями, структурою та масштабами своєї діяльності. Однак надмірне збільшення кількості громадських організацій супроводжувалося також зростанням пасивної частини звичайних членів, які обмежували свою участь у роботі того чи іншого товариства сплатою членських внесків, і нерідко це робили примусово. Питання політики товариств, порядок витрат їхніх коштів, представництво в органах влади все менше залежали від основної маси членів товариств і все більше концентрувалися в руках відповідних апаратів та слухняних їм керівництв.

Саме ці обставини в значній мірі сприяли бурхливому розвитку різних альтернативних самодіяльних формувань, члени яких, ставлячи перед собою завдання, що відповідають цілям деяких громад, стали діяти більш динамічно, активно, завойовуючи все більшу популярність серед різних верств населення.

У сучасній соціології громадські рухи лише зараз стають об'єктом дослідження, що безсумнівно є результатом нинішньої соціально-історичної ситуації.

За даними соціологів, в даний час у Києві налічується близько 150 груп і об'єднань різноманітного самодіяльного спрямування. Схожа картина є характерною і для інших великих міст. Йдеться не про самодіяльні об'єднання, зареєстровані згідно з вимогами закону,

а про організації, які заявили про себе, мають виражене в тій чи іншій мірі громадське спрямування. При цьому, в цьому широкому спектрі першими з'явилися групи еколого-культурного та екологічного спрямування.

Характерною є постійне збільшення кількості подібних груп. Вони охоплюють все нові аспекти громадського життя, множаться, перетинаються за тематикою. Водночас спостерігається тенденція до їх консолідації, що зумовлено, перш за все, певним опором консервативних сил демократичним перетворенням і відсутністю правового забезпечення діяльності неформалів.

Громадсько-політичні групи і організації відображають весь спектр думок населення щодо напрямків розвитку країни, будівництва сучасної європейської України.

Дослідниками запропоновані різні класифікації нетрадиційних громадських об'єднань: за типами політичної свідомості, ставленням до соціалізму, предметом, типом організаційної структури. Усі ці класифікації дуже умовні через незмінність руху в цілому та його особливості, які характерні для сучасного етапу розвитку радянського суспільства. Проте за предметною спрямованістю можна виділити кілька видів об'єднань, тим більше, що в подальшому, коли завершиться процес їхнього формування, сама практика надасть можливість говорити про якісне відмінності як за структурою, так і за методами роботи різних видів громадських рухів.

Незважаючи на різницю у статусі груп, вони всі є нетрадиційними ініціативами, а їхня діяльність становить суть громадського руху в місті.

3.2. ЕКОЛОГІЗАЦІЯ МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

«Екологія», «екологічний», «екологізація»... Одне з найбільш часто вживаних і водночас багатозначних понять.

Соціологія міста і екологія... У соціології традиційно екологічним вважався підхід, пов'язаний з територіальними аспектами міського життя. Формування регіональних спільнот,

динаміка етнічних процесів, «людські» фактори у містобудуванні... Але, ймовірно, екологічний аналіз міського населення не обмежується цим. О. Н. Яницький наголошує, що «екологічність», розуміється як оптимізація внутрішніх і зовнішніх зв'язків міста, взаємозалежність різних частин системи «місто – людина – природа», виступає як специфічний, а може бути – навіть головний ціннісний орієнтир розвитку цієї системи. А досягнення екологічності вимагає зміни мислення вчених і фахівців, будівельників, проектувальників, всіх мешканців міста.

«Той, хто будує будинок на поганому місці, заключає себе в в'язницю... у вас буде, і до того ж раптово, така різноманітність спеки й холоду, наче ви живете в двох різних місцях... нестача води; нестача тіні та захисту; погана родючість землі та її невелике різноманіття; відсутність приємного вигляду; відсутність рівних ділянок». Ці слова належать не градобудівникові, а філософу та державному діячу Ф. Бекону, для якого екологічний підхід – органічна частина його мислення.

Наскільки далеко від такого підходу сучасна статистика «озеленення», якою іноді обмежується вся «екологічність» міського середовища.

З космосу Земля все ще здається спокійно блакитною. Але ми знаємо, що це ілюзія. Її справжній стан викликає сум та тривогу. Озонова «діра», знищення лісів, трагедія Фукушими, гори ядерної та хімічної зброї... Ми довго не звертали на все це уваги. Страшний вибух Чорнобиля частково привів нас до розуму. Ми з жахом виявили, що наша безглузда діяльність вже зробила. Ми відчули, що всі наші науково-технічні досягнення можуть не вистачити навіть для того, щоб зупинити цей процес деградації.

Екологічні процеси, породжені урбанізацією, не є новим явищем на нашій планеті і виникли далеко не зараз. Археологи встановили, що поблизу Рима (зрозуміло, стародавнього Рима) існувала величезна сміттєзвалище. Відходи утворили гору висотою 35 метрів і діаметром в основі 270 метрів. Смітник жив своїм власним життям: там жили гризуни, летіли хмари мух, сміття було заселене шкідливими бактеріями, і ця активність неуправлінного

живого матеріалу приносила смерть людям. Епідемії, які спустошували цілі міста, не були рідкістю.

Звалища навколо сучасних великих міст не несуть такої очевидної епідемічної загрози. Проте їх розміри далеко перевищують гору стародавніх римських відходів. Сучасні містяни споживають велику кількість сільськогосподарської і промислової продукції, і лише незначна частина відходів цього споживання може бути утилізована повторно. Частину міського сміття спалюють, а все інше відправляється на сміттєзвалище.

Відомий західний дослідник Л. Мамфорд розпочинає опис історії міста з постійних поселень неоліту та печер, які використовувалися як культові місця, де можна знайти контури міста як зовнішньої форми та внутрішньої моделі життя [28].

Насправді, родова форма міста – село, на ранніх стадіях свого існування містить колову насип або частокол, постійні споруди, місця зберігання продуктів та поховання, смітник як знаки витраченого часу та енергії.

І ранні міста несли на собі безліч слідів свого сільського походження, що стосувалося передусім такого глибокого і найважливішого аспекту взаємозалежності міста і села, як виробництво продовольства. Хоча зерно, а також деякі специфічні продукти, наприклад, сіль, імпортувалися до Риму з його африканських і азійських провінцій, більшу частину продовольства місто отримувало з навколишніх господарств, що прямо прилягали до них районів. Близькість до сільськогосподарських земель є однією з найважливіших умов масштабної урбанізації. А виникнення міст вздовж річок або біля зручних бухт, що є дуже характерним для Київської Русі, пов'язане не лише зручними транспортними зв'язками і торговими шляхами, але й доступом до водних продовольчих ресурсів.

Образ давніх міст Месопотамії, Вавилону, Греції завжди з'являється як поселення з кам'яною стіною і ровом, штучним ландшафтом та культовими спорудами. Однак не тільки в античності, але навіть у середні віки в Західній Європі всередині міських стін зберігався шматок землі, що слугував резервним

пасовиськом. І густина населення давніх міст мало відрізняється від поселень сільської місцевості. Саме трансформація і втрата зв'язку, що об'єднує мешканців міста з природою, заміна природних умов місцевості штучними стають першими ознаками, що відрізняють міське поселення від сільського.

Наступним важливою ознакою формування міста було саме його будівництво. Створення вогнетривких матеріалів та будівництво кам'яних споруд означали усунення небезпеки пожеж, вітру та погодних умов. Кожна міська споруда (незалежно від її призначення) в кінцевому підсумку зменшувала залежність людини від природного середовища. За словами Л. Мамфорда, місто стає «своєрідною оазисом, створеною з каменю та глини. Перекрита дорога – створена людиною пустеля... іригаційний канал – своєрідна річкова система, створена руками людини, звільняючи фермера від турбот про атмосферні опади; водогін – штучний потік... піраміда – штучна гора, символічне нагадування про прагнення людини до постійності і вічності – всі ці винаходи свідотства витіснення природних умов середовища через колективний артефакт виникнення міста» [28, с. 169].

Забезпечення фізичної безпеки та соціальної стабільності були двома рисами становлення міста, утворюючи перехідну лінію від одного, раннього етапу його формування до наступного, який характеризується широким витісненням природи.

Цей етап наочно продемонстрував Л. Мамфорд на прикладі вже згаданого нами Риму. Долина Тибра, місце народження «вічного міста», яке зростало на семи пагорбах, було колискою сільського господарства. Систематичні грабежі Риму спочатку земель етрусків, а потім більш віддалених територій починаються зі зростання його населення. Прискорений рух легіонів вимагає будівництва доріг, а водні потреби великого міста – акведуків і водосховищ.

Тріумфально зневажливе ставлення до природи місцевості призвело до виснаження лісів (джерела палива, важливого для римського населення ще й через культ громадських бань), засмічення річок. Разом з забрудненням Тибра стічними водами ці і

інші фактори порушують рівновагу між штучним та природним середовищем існування. Симбіотичний зв'язок (що означає, за словами Л. Мамфорда, початкове зв'язування природи і міста) перетворився на паразитичний. Починається трансформація екополісу в мегаполіс. Зважаючи на швидкі темпи урбанізації, які сьогодні багато в чому перевищують часи Риму, Карфагена, Афін, не складно зробити висновок про важливість можливих наслідків розвитку сучасних міст.

Вчені звернули увагу на «Закон градський», відомий в Київській Русі з XIII століття. Цей закон походить з античного міського будівництва, в якому є чотири статті: «Про вид на місцевість, що відкривається з будинку», «Стосовно видів на сади», «Стосовно громадських пам'ятників», «Про вид на гори і море».

Відповідно до цього закону, кожен мешканець міста мав можливість перешкоджати будівництву, якщо нова споруда порушувала зв'язки із вже існуючими спорудами, природою, морем, садами, громадськими будівлями та пам'ятками. Візантійський закон про апопсію («вид, що відкривається з приміщення») чітко відображається в давньослов'янському архітектурному законодавстві «Кормчих книг»: закон вимагає встановлення зв'язків між міськими спорудами між собою та з природою.

Давнє законодавство починається з філософського роздуму про те, що кожна нова споруда впливає на вигляд міста в цілому. Може здатися дивним, що охорона пам'яток минулого – це досить нове явище. У середньовічних будівельників не було жалю до зносу старих споруд, хоча їх було значно менше, ніж зараз. Близько 1500 року в Західній Європі з'являється ідея збереження старовинних споруд. У XVIII столітті з'являється мода на старовину, а лише у XIX столітті в США, а потім і в Європі, з'являються організовані рухи захисту пам'яток історії та архітектури.

Руїни викликають особливі почуття. У зникненні старого загалом є певна гіркота. Старі іграшки, пов'язані зі спогадами про мимовільний, непостійний період життя, стають потужнішими емоційними символами, ніж величезні пам'ятники. В Японії існує

традиція надавати естетичну перевагу тому, що гине і руйнується. На рівні регіону здійснюється процес соціального відтворення – міста, агломерації, промислово-сільського району, оскільки саме регіон концентрує всі матеріально-речові умови, необхідні для життєдіяльності населення. Первинні клітини суспільства (сім'я та виробничий колектив), різні соціальні інститути (освіти, охорони здоров'я і т.д.) здійснюють часткові функції відтворення. Відносно повний обсяг цього процесу відбувається в регіоні, де територіальні спільноти людей виступають особливо організованими одиницями соціальної системи, які, забезпечуючи цілісну діяльність індивідів, реалізують їх цілісне відтворення.

Умови сучасної урбанізації зробили міста поступово центрами всього громадського життя. Як територіально-виробничі одиниці, які представляють собою певне єдність у виробничому, поселенському, демографічному плані, великі міста відрізняються багатопрошаровістю територіально сконцентрованих процесів і явищ, різноманітням виконуваних ними громадських функцій. Можна погодитися з тими, хто вважає основною економічною функцією міста «забезпечення умов для виробництва продуктів у пропорціях і кількості, необхідних економічним системам більш високого рівня (галузь, регіон, країна)», а основною цільовою соціальною функцією – забезпечення найбільш сприятливих умов для оптимального режиму соціальної і демографічної репродукції.

Основу городської агломерації як цілісної соціально-економічної системи складає система виробничої діяльності в ній. Її об'єктивною (матеріально-речовою) складовою є сукупність робочих місць у міському комплексі. Суб'єктивною складовою є населення працездатного віку, соціально диференційоване (у зв'язку з громадським поділом праці) з властивою йому структурою трудових пріоритетів. У самому процесі праці здійснюється зв'язок між зазначеними об'єктивною та суб'єктивною сторонами виробництва та життєдіяльності в регіоні.

Отже, соціальне відтворення, проаналізоване як процес заповнення робочих місць, що забезпечує, з одного боку, задоволення потреб виробництва у кадрах певної кваліфікації, а з

другого – задоволення індивідуальних потреб людей у праці певної якості, вписується в контекст вивчення процесів соціального розвитку територіальних спільнот, окремих регіонів. Усі складові цього процесу наповнюються конкретним змістом в межах територіальної спільноти, яка виступає свого роду виробничо-демографічним «фоном» аналізованого нами процесу.

По-перше, варто зауважити, що регіони є частинами країни. Між населенням різних регіонів і, зокрема, великих міст відбуваються соціально-економічні і культурно-побутові відмінності, основою яких (як і відмінностей між містом і селом) є нерівномірність розвитку суспільних продуктивних сил і виробничих відносин. Функціональні особливості міста відображають його місце в системі розподілу праці між поселеннями країни, а в поєднанні з оцінкою ступеня суспільної значущості функцій (які, як правило, пов'язані з кількістю його мешканців) вони є показниками місця міста в соціально-економічній системі поселень.

Використання термінів «місто», «регіон», «агломерація» потребує пояснення. До цього часу у науці, як відомо, не сформульовано загальноприйнятого визначення міст. Неможливість поєднання різних критеріїв у одному понятті ускладнює теоретичну роботу в цій галузі. Зауважимо, що найбільш часто використовуваними критеріями для формування поняття «місто» є статистичні (площа території і кількість населення), виробничо-функціональні (специфіка головних видів діяльності), архітектурно-містобудівні (характер забудови) і соціально-психологічні (норми спілкування і поведінки).

Місто з передмістями є базою більш широкого територіального поселення (групової форми поселення), породженого урбанізацією і визначеного термінами «агломерація» (або «міська агломерація») та «конурбація». Перший термін поширений у радянській та французькій науковій літературі, другий використовується в англійській літературі з містобудування. Цікавою є точка зору деяких дослідників, які вважають основною

ознакою агломерації повсякденні працевлаштування індивіда, тобто проживання в одному населеному пункті і роботу в іншому.

Специфіка соціального розвитку міст і регіонів пов'язана з нерівномірним розміщенням матеріально-речових елементів виробничих сил. Це наслідок географічного розподілу виробничих сил, природних ресурсів і складених економічних зв'язків, які в значній мірі визначають розселення кваліфікованих кадрів по території країни і просторової нерівномірності науково-технічної революції.

Наслідком такого роду особливостей розвитку міст і регіонів є відмінності в соціальній структурі, соціальних характеристиках проживаючого населення. Це відмінності у соціальному походженні, які виражаються, наприклад, в тому, що в містах з невеликою кількістю населення вищий відсоток осіб з сільського походження, ніж у великих містах. Рівень освіти населення також відрізняється: чим менше місто, тим нижчий цей рівень.

Останнє обставина є одним з регіональних проявів соціально-освітньої ситуації, яка наряду з загальнодержавною має й локальний аспект, що характеризується співвідношенням показників рівня освіти соціальних груп і верств, можливостями отримання певного виду професійної освіти, тобто ступенем його фактичної доступності для населення, що проживає в даній територіальній області. Відзначаються суттєві різниці в соціально-демографічних структурах регіонів, що проявляються, наприклад, в характерному переважанні чисельності жінок над чисельністю чоловіків у великих містах (що виявляється у трудовому віці та старшому віковому контингенті населення), а також у наявності значних кількісних груп літніх людей, що перевищують молодіжні контингенти заміщення.

До числа найважливіших факторів соціального відтворення в регіоні відноситься режим відтворення населення, тобто рівні народжуваності, смертності та природного приросту, які визначають темпи зростання чисельності населення, його структуру за статтю та віком, динаміку та структуру працездатних ресурсів. При цьому, за думкою деяких дослідників, саме в 80-і роки

минулого століття найбільш виразно проявляються регіональні відмінності у режимі загального відтворення.

На рівні соціального відтворення значний вплив на процес відтворення суспільства мають галузева структура зайнятості в регіоні, можливості та масштаби соціальних пересувань, різниця в забезпеченості населення різними матеріальними благами.

Міграційні процеси впливають на вікову структуру населення, оскільки основну масу мігрантів складають особи працездатного віку, особливо молодшої вікової категорії. Зменшення чисельності, наприклад, молодих робітничих кадрів негативно впливає на вирішення проблеми забезпечення промисловості робочою силою, а також на ефективність праці.

В цілому, регіональні особливості зайнятості населення досить тісно пов'язані з режимом його загального відтворення. Наприклад, народжуваність, як правило, нижча там, де вищий рівень індустріальної зайнятості населення та його мобільність, і навпаки. Характер такого зв'язку зрозумілий, оскільки соціально-економічний розвиток визначає спосіб життя людей і, в кінцевому рахунку, впливає на демографічні процеси.

Особливе місце серед факторів, що визначають регіональні особливості соціального відтворення, займає маятникова міграція. Як зазначалося вище, необхідною умовою, яка робить поселенське співтовариство єдиним соціально-економічним цілим, є багаточисельні та регулярно повторювані зв'язки між населенням міста (або міського ядра та агломерації) та оточуючою його територією. Вони виявляються, перш за все, у поїздках в місто або, навпаки, з нього на роботу. Процес маяткової міграції став типовим явищем не лише для великих міст, оточених супутніми містами, але й для середніх і малих. Збіг територіальних меж міста з ареалом працевлаштування та інших потреб населення – це рідкісне явище, яке зустрічається там, де історичні (наприклад, молоді промислові міста, що з'являються на незаселених землях) або природно-географічні умови обумовлюють точковий характер розселення людей і відсутність транспортних комунікацій.

Варто відзначити, нарешті, що рівень соціального розвитку і особливості процесів відтворення коливаються не лише в окремих регіонах, але і в різних підприємствах, галузях та територіальних одиницях.

У сучасний період розвитку нашої країни раціональне розміщення продуктивних сил неодмінно породжує систему поселень, які відрізняються ступенем сконцентрованості матеріальних факторів виробництва, галузевою структурою, рівнем технічного розвитку, режимом відтворення процесів та особливостями соціального відтворення. Особливе значення серед них належить великим міським агломераціям.

Велике міське поселення відрізняється великим розмаїттям занять, високим рівнем поділу праці і, отже, великою «палітрою» професій. Високий технічний і інтелектуальний рівень видів праці, що сконцентровані у місті, обумовлює концентрацію найбільш кваліфікованої робочої сили, високий відсоток зайнятих у сфері науки, культури, управління. Особливості виробничої діяльності і побуту, їх організації, розвинена технічна база, високий рівень спілкування і його специфіка, різноманітність потреб і життєвих стилів, підвищена динамічність громадських процесів створюють специфічний міський спосіб життя.

У сучасних умовах урбанізації, коли значення виробництва знань, освіти та культури різко зростає в суспільстві, саме ці види діяльності, для розвитку яких великі міста надають найсприятливіші умови, стають домінуючими факторами формування їх населення та мають суттєвий вплив на зміну їх соціальної структури.

У великих містах відбувається своєрідний соціальний відбір, «соціальна селекція», за яким найобдарованіші та перспективні працівники потрапляють на складніші та швидко зростаючі галузі розподілу праці, тоді як менш перспективні залишаються на простіших галузях.

Особливості соціального відтворення у великому міському поселенні обумовлені стабільністю таких параметрів, як кількість місць працевлаштування, отримання професійної освіти, можливості поселення мешканців тощо. Це, в свою чергу,

обумовлює стабільність як чисельності населення, постійно проживаючого на його території, так і працездатних ресурсів регіону, пов'язаних з цим поселенням роботою та навчанням. Тому чисельність працездатних ресурсів та їх професійно-галузева структура, як правило, змінюються незначно. У той же час у містах з різною інтенсивністю відбуваються різні соціально-економічні та демографічні процеси, що призводять до структурних змін у складі населення, що проживає в регіоні.

Незважаючи на всі відмінності складної соціально-економічної системи, якою є міська агломерація, від інших соціально-територіальних утворень, вона, загалом визнано, відображає основні елементи структурно-функціональної організації всього суспільства. У цьому контексті основоположним методологічним принципом аналізу процесів соціального відтворення в регіоні є принцип розгляду відносин між містом і суспільством як відносин між частиною і цілісністю. Такий підхід дозволяє розкрити їх взаємодію.

Сучасне місто не є ізольованим соціальним феноменом, а є важливою формою існування сучасного суспільства, у певному сенсі моделлю цього суспільства, яка відображає і кристалізує основні закономірності його розвитку. Зміни в соціальній структурі суспільства, його соціально-політичній організації, формах комунікації та багатьох інших сферах, як би «пронизують» місто.

Разом з тим, наголошуючи на тісній взаємозалежності процесів соціального відтворення в рамках територіальної спільноти з процесами соціального розвитку суспільства в цілому, не можна говорити про їх просту, лінійну залежність. Хоча поліфункціональність міста, складність його організації та соціальні процеси в ньому витісняються з життєдіяльності суспільства в цілому, міська агломерація має, як ми вже зауважували, специфічні особливості соціального руху, володіє певною автономією свого розвитку. Саме існування міста як такого відрізняється від простого сукупності незалежних будинків. Тут ціле не просто сума своїх частин. Це своєрідний самостійний організм. Підтвердження цих слів ми знаходимо при розгляді будь-якого міста.

Київ – великий промисловий центр, до якого нахилиється група населених місць – складових частин формуючої великої міської агломерації. Розвиток виробництва тут характеризується високорозвиненим машинобудуванням і металообробкою, приладобудуванням, станкобудуванням, інструментальною промисловістю, транспортним і хімічним машинобудуванням, виробництвом технологічного обладнання для підприємств легкої та харчової промисловості. Розвиваються хімічна промисловість, будівельна індустрія, будівництво, легка та харчова промисловість, банківські та бізнес-структури.

Київ є важливим центром підготовки фахівців, включаючи випускників вищих навчальних закладів. У місті є 37 вузів, в яких навчається 151 тис. студентів, 41 середнє спеціальне заклад, в якому навчається 62 тис. учнів, а також 41 ПТУ, де здобувають освіту 40 тис. осіб.

За чисельністю населення Київ посідає перше місце в країні, але за темпами зростання він відстає від інших великих міст. Чисельність населення становить 2 954 564 особи.

Щодо специфіки загальної демографічної ситуації в місті, характерним є досить низький рівень народжуваності, який протягом останніх 25 років знижується, при збільшенні частки осіб похилого віку, тобто можна констатувати процес старіння населення.

Основним джерелом поповнення населення Києва є механічний приріст. Протягом багатьох років міграція до міста, в більшій мірі, ніж природний приріст, сприяла зростанню населення. Висока частка механічного приросту може бути охарактеризована так: сальдо міграції в місті перевищує природний приріст майже у два рази. Завдяки механічному приросту, головним чином, задовольняється додаткова потреба міста в робочій силі [1].

Нарешті, ще одним важливим обставиною, що характеризує структуру зайнятості у місті є маятникова міграція. Вже до кінця 2000 року кількість працюючих на підприємствах та установах міста становила приблизно 1308 тисяч людей. При цьому 410 тисяч людей

щоденно здійснювали працевлаштування з передмістя до центру агломерації. Маятникові мігранти представляють невід'ємну частину працевлаштування у місті, необхідну для нормального функціонування економічного комплексу [51].

Соціальне відтворення в великому міському поселенні характеризується особливостями, обумовленими його соціально-професійною та демографічною структурами. На регіональному, а перш за все міському рівні вивчення процесу соціального відтворення найбільш наочно простежується диференціація трудових уподобань у різних груп населення, неповне відповідання трудових запитів молоді потребам народного господарства в робітниках. Тут проявляється суттєвий вплив, що змінює ціннісні уявлення в сфері праці.

Якщо на попередніх етапах історичного розвитку урбанізація тісно пов'язувалася з індустріалізацією, то в умовах науково-технічної революції поряд з матеріальним виробництвом все більш важливим фактором руху стає виробництво знань, розвиток сфери освіти, культури, управління. Головне зміст урбанізаційного процесу складає приобщення всього суспільства до діяльності провідних центрів, трансляція результатів цієї діяльності на свідомість населення незалежно від місця проживання і соціального статусу, соціальних пріоритетів і орієнтацій.

Урбанізація виступає соціальним механізмом, що створює своєрідне «культурне поле», «культурне напруження», які обумовлюють стимул для кожного індивіда до переміщення, до досягнення вищого професійного і соціального потенціалу, до саморозвитку, до орієнтації на приобщення до вищих досягнень науково-технічного прогресу, творчості, у тому числі в сфері працевлаштування. Процес урбанізації таким чином призводить до все більшого розвитку потреб населення в праці певної якості, обумовлює значне підвищення професійних вимог містян, що перевищують реальні потреби в робітниках виробництва.

3.3. УРБАНІЗАЦІЯ БЕЗ МІСТ

Перспективи розвитку урбанізаційних процесів не можуть розглядатися лише «з точки зору міста» та його провідної ролі відносно інших типів поселень. Урбанізованість як загальна організація життя є витвором подвійного впливу процесів міського розвитку на сільську організацію. Ми справді спостерігаємо певний «вимивання» села та зменшення його ролі в житті суспільства. Проте якісні зміни, що відбуваються в сільському житті, призводять до збільшення в ньому рис міської організації. Житлове середовище впливає на зміну ціннісних орієнтацій людини. Змінюються норми поведінки, риси способу життя як мешканців міста, так і сільського населення.

Ідея професора Ірвіна Кристола з Нью-Йоркського університету про урбанізацію без міст взагалі не здається фантастичною. Спробуємо прослідкувати за ходом його міркувань про розвиток американських міст, пам'ятаючи, що американське суспільство в певній мірі можна розглядати як перспективу світового розвитку.

Перше твердження Кристола полягає в тому, що так звана «криза міст» в США є результатом бажання американців жити в умовах міста за межами самого міста. Щоб зрозуміти це, слід відмовитися від двох помилкових уявлень. По-перше, існує помилкова думка, що США – це країна міст, оскільки за американською статистикою 70% населення країни проживає в урбанізованих населених пунктах. Мова йде про поселення з населенням понад 2,5 тисячі осіб. У центрах з населенням понад 100 тисяч осіб проживає менше 30% американців. Приблизно стільки жителів проживає в сільських поселеннях з населенням менше 2,5 тисячі осіб. І нарешті, варто зазначити, що частка жителів великих міст (понад мільйон осіб) практично не змінилась за останні десятиліття.

Так, у великих містах спостерігається зростання населення. Однак це зростання пропорційне загальній чисельності населення країни. І воно спостерігається у містах нового типу (Хьюстон, Лос-

Анджелес), які за звичайними уявленнями важко вважати містами. Їхні конфігурації формою нагадують пончик, у центрі якого зосереджені офіційні установи, управління великих корпорацій, а іноді культурний центр з музеєм, концертним залом, театром. Центр трохи відрізняється від традиційного центру міста у поселеннях старого типу.

Центр оточений концентричними кільцями внутрішніх передмість, напівпередмість, дальніх передмість. Усе населення міста скупчується в цих зонах. Більшість людей працюють, роблять покупки і розважаються саме там. Справжній центр міста – це місце, куди американець потрапляє порівняно рідко. Його відрізняє від інших районів, мабуть, лише трохи більша кількість хмарочосів, а мешканці, навіть найбагатші, вже покинули його.

Міста такого типу розростаються вшир. Щільність населення зменшується, зростають зони передмістя, про які варто сказати особливо. Другим помилковим уявленням про американські міста, від якого варто відмовитися, є твердження, що мешканці пригородів готові переселитися в місто, якщо там є більш привабливі та комфортні умови життя. Згідно з опитуваннями Інституту Геллапа, лише 18% віддають перевагу містам, 25% висловлюються за життя в пригородах, 29% висловлюють бажання жити в малих містах, а 28% хочуть жити на фермах. І мова йде не про мрії, а про реальні прагнення людей, які активно їх здійснюють.

Більше того, деякі американські експерти вважають, що така думка не є наслідком сучасних урбанізаційних процесів з усією їх складністю та негативними наслідками. Подібне ставлення до міст завжди переважало серед американців. Як підтвердження цій думці, можна навести цікавий факт. Капіталами штатів майже ніколи не обиралися їх найбільші та найважливіші міста. Ймовірно, це не випадковість, а ознака характеру американського способу життя та його особливостей, які відрізняються від форм організації суспільства в Європі.

Говорячи про історію виникнення міст, ми відмічали, що три провідні причини сприяли формуванню міських поселень: економіко-торговельні, адміністративно-політичні та

інтелектуально-культурні чинники. Саме це поєднання є характерним для таких великих європейських міст, як Париж і Прага, Лондон і Мадрид, Рим і Будапешт, Відень і Берлін.

Звідси йде величезне притягнення до цих міст, їхнє відношення до національного, патріотичного почуття. Важко уявити Францію без Парижа, Чехію без Праги. Принаймні для француза або чеха це неможливо. Для американця ж США без Нью-Йорка – це зовсім не ексцентрична думка.

Своїм містам, як відзначає Кристола, американці завжди ставилися трохи утилітарно. Ці оцінки сягають коренями в історію країни і психологію її жителів. Місто в Америці розглядали як центр економічного життя, а ставлення до нього було таким же, як у автомобіліста до заправки. Житель США користується послугами міста, одна з яких полягає в тому, що воно служить центром поглинання імміграції та її включення у курс американського життя. У зв'язку з цим цікава ще одна аналогія.

За даними соціологів, одним із факторів переїзду жителів сільської місцевості до міст в нашій країні є залучення до зразків міської культури, різноманіття форм дозвілля та покращення духовної складової життя. Поступовий характер міграції, відзначений нашими фахівцями (переїзд з села до невеликого міста, потім до більшого міста тощо), також характеризує мобільність нашого населення.

За словами Кристола, перетворення американського мігранта на мешканця міста означає освоєння ним рівня культурних та професійних цінностей, достатніх для того, щоб покинути місто, цей транзитний характер, звідки містяни, які досягли певного статусу, переїжджають у пригороди та невеликі передмістя. Ось чому американське місто не може бути центром вищих (у традиційному розумінні) зразків культури. Проте оцінка міської культури не є такою однозначною. Масове втеча американців до пригородів для знаходження душевного спокою, прагнення до природи в умовах традиційного американського способу життя відбуваються в ситуації, коли стара провінційна культура, по суті, зникла. Відоме у американській історії розчленування двох антагоністичних культур

(традиційної, «простої», провінційної і вишуканої, авангардної, «елітарної», міської) за останні десятиліття зникає. Ці дві галузі розвитку духовного потенціалу суспільства якби зростають разом. Каталізатором цього процесу, ймовірно, є широке поширення вищої освіти; також важливими є матеріальні можливості в утвердженні культурних цінностей.

Міський спосіб життя і духовні пошуки мешканців передмість взагалі сумісні? Один із шляхів такого поєднання, на думку американських фахівців, полягає у залученні багатьох людей, особливо молоді, до художнього творчості, подоланні пасивної ролі спостерігача перед творчістю, створеною «високою» творчою елітою. Бажання людей самим створювати фільми, а не лише дивитися їх, створювати музику, писати вірші, сьогодні стає реалізованою частиною американського способу життя. Варто зазначити, що для цього є матеріальні можливості. Тому можна передбачити такі форми еволюції міст, коли передмістя перетворюються на нові центри культурної діяльності. Це не відродження «міст-ядра» як центру духовного розвитку і зростання, а «демократизація» культури, при якій її любительський характер стає невід'ємною частиною з професійними втіленням духовних задумів.

Звичайно, на сьогоднішній день культурні центри, музеї, театри, концертні зали переважно будуються в центрах міст. Проте, наскільки довговічною є ця тенденція? У американських соціологів-містознавців є всі підстави сумніватися в цьому.

Однак метою нашого посилання на Кристола є не аналіз особливостей еволюції міст і життя міського населення в США. Ми хотіли б знайти у цих тенденціях можливі ключові моменти майбутнього розвитку городського способу життя в цілому.

За даними соціологів, економістів та градознавців, протягом найближчих десятиліть спостерігатимуться два взаємопов'язаних процеси. По-перше, «притягнення» міста, міського способу життя до природи, за якого традиційне сільське середовище набуває атрибутів міського образу життя. По-друге, вторинне освоєння природи містянами, що включає «конструювання» сільського

устрою. Останнє в західній літературі отримало назву «контрурбанізація», яку ідеологи лівого радикалізму розглядають як шлях до порятунку західної цивілізації.

Водночас, як зазначав колись О. Н. Яницький, йдеться про нову перспективну фазу урбанізації сільської місцевості. Спочатку сільський мешканець переходив у місто за знаннями, культурою, «світлом». Сьогодні він хоче жити, як у місті. А завтра він повертається до природи, оцінюючи як плюси, так і мінуси міського життя, поєднуючи, іноді наївно і штучно, міський та сільський устрої.

Суперечливо розвивається явище формування нових міських структур у пригородах, що з'явилося на стадії формування великих агломерацій. Л. Мамфорд назвав цей процес пригородною еміграцією, яка швидко почала зростати внаслідок різкого розвитку транспорту, включаючи масові та індивідуальні засоби пересування. Пошук людиною екологічної ніші, що захищає від шуму, забруднення, метушні та перенаселеності, змушує переселяти житло подалі від центру міста. Транспорт тут виступає необхідною умовою, що зв'язує містянина з місцем роботи.

Проте неконтрольованість цього процесу, відсутність децентралізації виробництва, що має супроводжувати таку міграцію населення, має іншу сторону. Велика дорожня інфраструктура, прокладка комунікацій забирають плодючі землі, ліси, водні джерела. Зона передмістя перетворюється на щось подібне до міста, напівміську пустелю, а дике природне середовище відступає все далі і далі.

До XIX століття площа міст досягала величини, вимірюваної сотнями гектарів. У 274 році н.е., коли Рим був оточений Аврелієвими стінами, його площа становила незначно більше 13 кв. км. Сучасні агломерації набагато більші.

Сьогодні великі агломерації включають не тільки сотні і тисячі сіл, але й десятки міських поселень. Чи є межа їх росту? І наскільки взагалі виправданий такий питання? Чи можна говорити про досягнення деякої рівноваги між містом, промисловістю та зоною передмістя? Однією з спроб відповіді на ці питання був проект, запропонований Говардом у книзі «Завтра», опублікованій в

1898 році. Автор запропонував нейтралізувати появу великих міських поселень шляхом створення відносно автономних спільнот з обмеженою чисельністю населення, з гармонійно розвиненою промисловою базою та зоною сільського господарства та відпочинку. Використовуючи ідеї Арістотеля про рівновагу та межі, Говард аргументував свої пропозиції, спираючись на соціальні, психологічні, біологічні аспекти життя мешканців міст, їх тягар до передмість. Він також врахував об'єктивну необхідність переселення населення з сільської місцевості в міста, суспільну значимість міської концентрації діяльності. Ідея створення нового типу міста, яке Говард назвав «містом-садом» і задумав як поєднання міста і села.

Підходи до міста як елемента, що протистоїть природному середовищу, змінюються концепцією постійної рівноваги між міським та сільським середовищем. Спеціалісти все більше приходять до висновку, що «не доцільні капіталовкладення в ліки від перенаселеності, такі як автостради та великі водосховища, лише посилюють економічне тягар».

Справа не в механічному наближенні містянина до природи. Дютетр, герой роману Жоржа Саїда «Мон-Ревеш», колишній промисловець, починає займатися сільським господарством, оскільки у своїй духовній сутності він є художником і поетом, що відчуває велике єднання з природою, захоплюючись її силою та вічними силами. Його приваблює прості, природні заняття, що є вродженими для людини. Прямота «дикуна» в поєднанні з високими гуманістичними ідеалами, розробленими людством... Сан-Жиро, персонаж роману Стендаля «Червоне і чорне», поет сільської ідилії, спрагнений «лісів зеленої свіжості та сільської тиші», також оселяється у селі. Але перші захоплення швидко проходять. Від сільського раю не залишиться й сліду. Герой шукає усамітнення від жахів цивілізації і вирішує «шукати самотності та сільської тиші в єдиному місці у Франції, де його можна знайти – на мансарді, на п'ятому поверсі, з вікнами на Єлисейські поля». Парадокс або нестримана фантазія письменника?

«Екологічність, незалежно від того, як її називають – «анатомія Парижа» або «фізіологія Лондона», завжди була соціальною,

світоглядною проблемою. Пряма близькість до природи легко перетворюється на культурне віддалення від неї, а «екологічна ніша» людини перетворюється на міський горище.

Нищення ландшафту або зникнення міста не є кульмінаційним етапом урбанізації. Навпаки, воно полягає в далекоглядному і обережному збереженні рівноваги між міським населенням та регіональними ресурсами, щоб на високому рівні підтримувати всі елементи – соціальні, економічні та сільськогосподарські, необхідні для нормального життя.

Проте наївно думати, що екологічні проблеми стосуються лише міста та мешканців міста. Відтік населення з сіл призводить до підриву життєздатності сільської природи. Як висловився французький дослідник Н. Сен-Марк, «людська інфраструктура необхідна для збереження як біологічних, так і естетичних скарбів сільського ландшафту. Руїнуються старовинні сільські церкви, ферми, будівлі, які, вписавшись у пейзаж, давно перетворилися на його частину. Культурний ландшафт – єдність природи та творінь людини – існує завдяки її хранителям – мешканцям села. Неможливо «не зберігати хранителів»».

Збереження культурного середовища, за словами академіка Лихачова, «є завданням не менш важливим, ніж збереження навколишнього природного середовища. Якщо природа необхідна людині для її благополучного життя, то культурне середовище є так само необхідним для її духовного та морального життя, для її «духовного оселі», для її зв'язку з рідними місцями» [24, с. 14]. Між законами біологічної та культурної екології немає «прірви, так само, як немає чітко визначеної межі між природою та культурою». Культурна екологія, зауважує О. Н. Яницький, повинна бути частиною соціальної екології. Те ж саме стосується відновлення зв'язку між людиною та природою, міста та його оточуючим ландшафтом. Природа постійно нагадує містянинові, що вона не просто «навколишнє середовище», а жива система, частиною якої є місто і сама людина, створена, з еволюційної точки зору, далеко не міськими умовами. Чи може він пристосуватися до них, запитує відомий американський дослідник Р. Л. Сміт. Його колега Едвард

Хігбі стверджує, що швидкість зміни навколишнього середовища занадто висока для психологічної еволюції людини, і для того, щоб пристосуватися до умов міста, нам потрібно прискорити культурну еволюцію, яка зробить можливим наше взаємоприспособування один до одного та до тих синтетичних умов, які ми створили.

Сучасна людина піддається міській промисловій еволюції, за оцінками фахівців, лише 200 років з 10 тисяч років, протягом яких вона була селянином, і з 60 тисяч років, коли вона була мисливцем. Ймовірно, мешканці другого і третього поколінь краще пристосовані до умов міського середовища завдяки певним необхідним змінам у їх психології, фізіології та внутрішньому світі.

Соціологи вже давно пропонують концепцію еволюції міста на принципі відповідності. Його суть полягає в тому, що, по-перше, різноманіттю соціальних груп з їх різноманітною структурою потреб та ціннісних орієнтацій повинно відповідати різноманіття міського середовища. Прагнення соціального суб'єкта, мешканця міста до оптимального середовища для нього має бути здійснено. У зв'язку з цим велике значення має прилегла до житлового простору, про що ми вже говорили. Справді, подвір'я не були лише формою градобудівного оформлення території. Ті функції соціальної адаптації, соціалізації індивіда, які виконувало подвір'я, не втратили своєї ваги. А умови сучасного мікрорайону у великому місті не можуть виконувати ці функції в повній мірі. «Вуличні університети» для підлітків важливі не тільки для старших людей, але й для активних працюючих осіб. Використання соціально-культурного потенціалу місця проживання сприяло б не тільки розширенню сфери дозвілля, але й більшому відповіданню його запитам мешканців. Різноманіття, збагачення безпосередньої сфери проживання можливостями використання людьми своїх здібностей – важлива задача міської політики сьогодні.

По-друге, велике значення набуває відповідність організаційної діяльності міських органів і різних форм самоорганізації населення. Різноманітні громадські ініціативи, від політичних до екологічних, все ширше проникають у процеси міського розвитку. Ігнорування думок і запитів різних соціально-демографічних груп населення у

умовах демократизації радянського суспільства може призвести до серйозних конфліктів. Галузь міської політики також виходить зі стану застою. Активність населення, виражена позарозрядними діями, допомагає знайти правильні рішення, які відповідають інтересам людей, і сприяє їх реалізації.

Та, по-третє, принцип поєднання виробничої і невиробничої сфер міста відповідає вимогам усунення застарілого пріоритету виробництва над соціальною сферою. Пріоритет соціальної орієнтації закріплений у партійних документах останніх років. Але вимоги соціальної політики та реальність відрізняються. Експансія відомств у міський розвиток, відсутність муніципальної економіки (і часом навіть уявлень про те, що це таке) роблять цей принцип надзвичайно актуальним.

Необхідність знаходити довгострокові рішення проблем, що турбують всю людство і пов'язані з розвитком, ніколи ще не була такою критичною й гострою, як у сучасний час.

Очевидно, що кінцевий вибір має ґрунтуватися на процесі гармонійного взаємозв'язку соціальних прагнень, зокрема економічної політики, з завданнями та цілями, пов'язаними з навколишньою середовищем. Людське суспільство та природа утворюють синтез. Економічний розвиток – це перетворення природних ресурсів на продуктивний капітал, який, в свою чергу, має сприяти покращенню якості життя населення.

Однак на сьогоднішній день людство все більше пристосовує свою міжнародну модель використання ресурсів до способу життя, який все більше орієнтується на матеріальні блага, що є характерним лише для дуже незначної частини світового населення, переважно окремих верств суспільства в розвинених країнах.

Широко поширене думка, що з політичних, соціальних, економічних та екологічних причин не можна допустити, щоб такий стан речей був екстрапольований у майбутнє. Навпаки, його слід піддати контролю з урахуванням вимірів, пов'язаних з можливим вичерпанням ресурсів, збереженням і оздоровленням навколишнього середовища та якістю життя.

Навколишнє середовище – це не окремий сектор людської діяльності, подібно до промисловості, сільського господарства, охорони здоров'я або міжнародної торгівлі. Навколишнє є зв'язком у ланцюзі всіх таких видів людської діяльності. Більше того, турбота про оточуюче середовище, якість сьогоденного життя, майбутнє благополуччя молоді та етика відносин між поколіннями – це природна й зрозуміла людська тривога, яка виявляється всюди. Ця тривога допомагає чітко усвідомити взаємозалежність між людьми та суспільством і, в результаті, розуміти потребу у колективних або узгоджених діях. Вона також ще раз свідчить про те, що взаємозалежність країн є необхідною умовою досягнення глобального благополуччя, і для цього потрібна конструктивна міжнародна співпраця. Зараз, коли явища бідності та екологічного занепаду набули таких широких масштабів, що мають жахливі та іноді непоправні наслідки для життя людини, головним стовпом державної політики має стати усунення бідності та матеріальної потреби.

У цьому контексті оточуюче середовище, очевидно, є одним з основних аспектів у пошуку нормальних умов життя людини. Стан оточуючого середовища змушує дослідників уважно ставитися до потреб містян і враховувати долю майбутніх поколінь не лише тоді, коли йдеться про контроль рівнів і видів екологічного забруднення, але й у тих випадках, коли ставиться питання про збереження та навіть розширення запасів основних природних ресурсів.

Оточуюче середовище є барометром реальних небезпек, які виникають у зв'язку з безупинним розоренням природних ресурсів, що загрожує самому життю людини. Поточний стан навколишнього середовища вимагає, щоб державна політика була спрямована на ліквідацію бідності та супутніх негативних екологічних наслідків.

Навколишнє середовище є дзеркалом негативних наслідків некерованого функціонування сил світового ринку, наслідків для тих країн, що приєдналися до процесу розвитку на пізнішому етапі. За даними дослідників, стан природного середовища міст став помітним фактором занепокоєння населення: 41% мешканців вважають необхідними заходи щодо охорони та покращення міського середовища. 51% сприймають такі заходи як бажані, і лише

8% не вбачають необхідності в них. Недостатня задоволеність екологічними потребами знаходить вираз у тому, що понад 50% мешканців обстежених міст віддають перевагу незабудованим територіям для задоволення рекреаційних потреб. Лише 16% відпочивають у місті, а навіть у культурних центрах це стосується всього 33% респондентів.

Отже, приріст екологічно цінних властивостей середовища відбувався повільніше, ніж зростали потреби у них. Це призвело до ряду суперечливих особливостей у екологічній поведінці: зниження осілості, віддача переваги відпочинку в сільській місцевості, сільські будинки в місті тощо.

Дефіцит екологічних благ, що, до певної міри, обмежує їх доступність для населення, знижує суб'єктивну оцінку роботи служб, які мають забезпечувати належний рівень «екологічного благополуччя» мешканців на всій території міста. Оцінюючи екологічну ситуацію в досліджених містах, слід визнати, що динаміка рівня екологічних потреб та зміни їх структури відбувається швидше, ніж зростав загальний обсяг благ і вдосконалювалась їх структура. Тому задоволеність середовищем у досліджених містах загалом була низькою, а рішення проблем екологічного характеру органами міського управління не супроводжувалися належною активністю населення, яке намагалося вирішити значну частину цих проблем на індивідуальному рівні. Підвищення соціально значущої екологічної активності в значній мірі залежить від того, наскільки будуть враховані в плануванні екологічний компонент та необхідність адекватності створених робочих місць, житла, транспортних засобів, охорони здоров'я, а також відповідність прийнятих архітектурно-проектних рішень екологічним нормам, цінностям та потребам населення. Це дозволить збалансувати потенціал активності та здійснити більш активне залучення населення до соціально значущої екологічної діяльності.

Можна вважати, що екологічні потреби викликані необхідністю оптимального пристосування середовища проживання до виконання людиною важливих соціальних функцій.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Якщо просте і ясне саме себе пояснює то складне і неоднозначне пробуджує творчу думку. Історичні образи міста оповиті таємничим серпанком, стимулюють їх осмислення та наукове тлумачення. Письменників та вчених завжди цікавить міська проблематика, незважаючи на її суперечливість і величезний достаток інформації що тяжіє до зрозумілому професійному поясненню.

Одна з особливостей пізнання в його безкінечності. Швидкому бігу вперед. Вивченню безперервного розвитку часу, простору, матерії та свідомості. У вивчення міста не може бути кордонів чи меж, а у науки про місто – абсолютних істин. Тут завжди будуть виникати питання, які вимагатимуть відповідей.

Вивчення міста повинно грати важливу роль в формуванні міської свідомості городян, розширенні їх проявів у суспільному, свідомому вдосконаленню міського середовища.

Урбанізація та науково-технічний прогрес за останні десятиліття розвивалися настільки швидкими темпами, що принесли значні зміни в життя людей та оточуюче середовище. Багато з цих змін, якщо не більшість, були неочікуваними. Для вивчення впливу на майбутнє людства, наприклад, неконтрольованого забруднення навколишнього середовища відходами виробництва, різного роду хімічних, біологічних та інших експериментів, потрібні ретельно продумані заходи. Прискорені темпи урбанізаційних процесів визначають нові дослідження, які вносять раніше непередбачувані та непередбачені фактори, що значно змінюють екологічні умови життя людини. Загроза негативних наслідків зростання міст змушує серйозно ставитися до проблем його наукового регулювання. Проте це вже не означає припинення розвитку міст.

Які перспективи поділу на міські та сільські поселення? У найближчому майбутньому цей поділ залишиться. Завдання

полягає в тому, щоб зберегти цілісність міста з його оточенням, покращити комфорт проживання як у міських, так і у сільських умовах, а також вирішити цілий комплекс питань демократизації життя та створення ефективної системи місцевого самоврядування. Серед вимог демократизації різних аспектів життя важливе місце належить реалізації принципу суверенітету народу. Цей принцип безумовно «працює» і на рівні місцевого самоврядування. Участь кожного мешканця у народному управлінні є альтернативою аморфному бюрократичному апарату.

Демократична система місцевого управління може успішно функціонувати в великому місті, але, за загальним переконанням, починаючи від Аристотеля і закінчуючи активними неформалами, вона не працює на практиці. Чи дійсно анонімні маси, що населяють міста, здатні створити систему місцевого управління, в якій кожна людина особисто бере участь у процесі самоврядування? Сьогодні жителі великих міст дійсно рідко відчують себе громадянами свого міста.

Аналізуючи участь населення у формуванні свого житлового середовища та методи оцінки залученості населення до цього процесу, які існують в соціології міста та соціальній екології, дослідники виділяють десять рівнів розвитку такої громадської участі.

Перша стадія – інформаційна. Жителям повідомляють про наближені зміни в їхньому життєвому середовищі. Ця інформація поступає «зверху» і зазвичай має констатуючий характер, не містить аналізу можливих соціальних та екологічних наслідків реалізації проекту.

Друга стадія – «відповідна реакція». Директивні органи спонукають мешканців висловити свою думку. Проводяться опитування, публікуються листи громадян. Однак така реакція населення є малокомпетентною та неефективною.

Третя стадія – дискусійна (комунікативна). Створюються спеціальні комісії та консультаційні ради, проводяться громадські експертизи, відкриті конкурси на проекти реалізації рішень.

Четверта стадія передбачає реальну участь населення у проекті. Це включає збір пожертв, особисті інвестиції, пікетування, патрулювання та інші форми громадського контролю.

П'ята стадія вважається поворотним пунктом, оскільки починається активний пошук рішень, проводиться дослідницька та конструкторська діяльність. Інтереси населення починають розчленовуватися.

На шостій стадії зростає вагомий внесок самодіяльних ініціатив, спрямованих на компенсацію недостатності директивних форм та засобів формування міського середовища. Вони висуваються певними соціальними категоріями мешканців – молоддю, пенсіонерами, іноді мешканцями, які не задоволені своєю професійною роботою. Часто ініціаторами таких громадських ініціатив стають журналісти. Нижче і професійні ініціативи спрямовані одна на одну. Перші потребують підтримки фахівців, другі – широкої аудиторії.

Сьома стадія характеризується самодіяльними програмами та альтернативними професійними проектами. Восьма – реалізація проектних програм, розроблених різними ініціативними групами. Після цього настає дев'ята стадія – завершений цикл самоорганізації: «ідея – проект – програма – рішення – реалізація – використання благ – зміна самої участі в ініціативі». Десята стадія – завершення даного та початок нового циклу самоорганізації.

З усією умовністю даної схеми вона надає уявлення про характеристики форм самоорганізації населення, яка, безумовно, повинна бути нормою функціонування міста. Пряме участь міських жителів у формуванні їхнього житлового середовища сприяє задоволенню різноманітних життєвих потреб людей – працевлаштуванню на місці проживання, самовираженню, творчості, соціалізації, оволодінню навичками спілкування, освоєнню прав та обов'язків громадянина.

Тут здається цілком логічним повернутися до згаданому вже проекту української школи урбаністики, цілі якої є аналіз та формулювання стратегії розвитку наших міст. Розглядаючи місто

як комплексний феномен, що виходить далеко за межі якоїсь однієї певної професії – архітектора, соціолога, культуролога чи будівельника для справжнього урбаніста важливе "connection". Бути фахівцем, який здатен на базі єдиного градознавчого світогляду об'єднати професіоналів різного профілю

Вміти будувати мережі, нетворк генералістів, нетворк спільнот та людей орієнтованих на зміни і спроможних реально діяти через міські проекти. «Урбанізм, – говорить один з фундаторів проекту Урс Томман, – це весь простір міста, який використовують мешканці. Однозначно це не тільки архітектура, міське середовище, інфраструктура. Сюди якраз включені і самі мешканці» [5, с. 12].

В той самий час мало вивченими залишаються території між містами, які ми називаємо ПМТ, малі міста, селища, села... Але очевидно, що ці поняття пов'язані з урбанізмом і є складовою загального міського розвитку.

Справедлива у зв'язку зі сказаним думка координатора проекту Владислава Тимінського про чотири фокусні проблеми у вивченні мегаполісів в Україні. Це – нерозуміння що робити з історичною спадщиною різних епох. Нерозуміння перспектив індустриальної спадщини. Статус і еволюція поселень «між» містами. І нарешті, яка динаміка «роботи» всього цього разом [5, с. 16].

І головний висновок до якого приходять автори проекту – ідеальне місто це насамперед місто освічених людей. А Київ в цьому контексті має величезний потенціал бути медіатором, який допомагає іншим містам. Це концентрація інтелектуального ресурсу, що повинен працювати на всю країну. Ідеальне місто не питання середовища чи відсутності проблем. А можливість брати участь в їх вирішенні та відповідні механізми для цього.

Місто – це наш дім. Ми маємо стати справжніми його господарями. Від наших зусиль залежить доля міста. Ми будемо в ньому жити.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анатомія міста: Київ. Урбаністичні студії. Київ: Смолоскип, 2012.
2. Анциферов Н. П. Пути изучения города как социального организма. Л., 1926.
3. Антіпова О. П. Соціокультурний простір інформаційної ери. Д-к, 2013.
4. Боже-Гарнье Ж., Шабо Ж. Очерки по географии городов. М., 1967.
5. Балацанова А. Город и люди. Кураторы украинской школы урбанистики. К., УП. Жизнь, 17.08.2015.
6. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М., 1965.
7. Вебер М. Город. М., 2021.
8. Блок А. Из записных книжек и дневников. URL: <http://www.silverage.ru/poets/biock>.
9. Григорьева И.А. Городская среда и личность. Вильнюс, 1983.
10. Дайсон Е. Життя за доби інтернету. Release 2.1. Київ, 2002.
11. Джадт Т., Снайдер Т. Роздуми про двадцяте століття. К., 2022.
12. Жванецкий М. М. Жизнь моя побудь со мной. *Аврора*. 1988. № 10.
13. Інніс Г. Імперія та комунікація. Торонто, 2007.
14. Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо інтернету, бізнесу і суспільства. К., 2007.
15. Катаев С. Л. Социокультурный капитал города. Запорожье, 2012.
16. Київ і кияни: соціологічні хроніки незалежності. К., 2000.
17. Копієвська О. Р. Трансформаційні процеси в культурі сучасної України. К., 2014.
18. Корель Л. В. Перемещения населения между городом и селом в условиях урбанизации. Н., 1982.
19. Кон И. С. Дружба. Спб., 2005.

20. Кримский С. Б. Глобалізація як трансформаційний процес. К., 2012.
21. Ладенко И. С. Интеллектуальная культура, образование и информация. Н-к, 1992.
22. Лаппо Г. М. Города на пути в будущее. М., 1987.
23. Ле Корбюзье. *Сов. архитектура*. 1931. №4.
24. Лихачев Д. С. Земля родная. М., 1983.
25. Лийк К. Использование домашнего пространства, взаимопонимание в семье. Таллин, 1985.
26. Лотман Ю. М. Социосфера. Санкт-Петербург, 2010.
27. Луман Н. Общество как социальная система. М., 2004.
28. Мамфорд Л. Город в истории. URL: <http://www.ukrainika.org.ua/ukr/projects/misto>.
29. Манн Т. Собр., соч. Т. 10. М., 1961.
30. Маргіналізація населення України. К., 1997.
31. Маслійчук В. Інтерв'ю з Михайлом Мінаковим. К.: Historians.in.ua.
32. Мерфи Р. Американский город. М., 1972.
33. Носов Н. А. Виртуальный человек. М., 1997.
34. Орлова Э. А. Современная городская культура и человек. М., 1987.
35. Пароль В. И. Социал. город. Таллин, 1982.
36. Подберезкіна А. Віртуальні музеї: Google Cultural Institute-Zillion, 2013.
37. Цимбаленко С. Б. Подросток в информационном мире. М., 2005.
38. Професійно-технічні навчальні заклади Києва. URL: <https://kyivcity.gov.ua>.
39. Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии. М., 1959.
40. Рукавишников В. О. Население города: социальный состав, расселение, оценка городской среды. 1980.
41. Селф П. Города выходят из своих границ. М., 1987.
42. *Социологические исследования*. 1988. №4.
43. СтилІ в архитектурІ України. К., 1989.

44. Урбанізація. Вікіпедія-uk.m.
45. *Economic Development and Cultural Change*. 1982. №3.
46. Тарабукін Ю. Соціологія міста. К., 2006.
47. Тащенко А. Ю. Культурні коди. К., 1911.
48. Файзуллин Ф. С. Социологические проблемы города. С., 1981.
49. Фромм Эрих. *VOGUE*. 23.03.2023.
50. Харарі Ю. 21 урок для 21 століття. К., 2018.
51. Екологія города. К., 2000.
52. Яницкий О. Н. Экологическая перспектива города. М., 1987.
53. WWW Енциклопедія Києва. URL: www.wек.kiev.ua.
54. Bechtel R. B. *Enclosing Behavior*. Stroudsburg, 1977.
55. Toffler A. *Previews and Premises*. N.Y., 1983.

Наукове видання

Матяш Сергій

**ЛЮДИНА В МІСТІ:
соціологічні нариси**

Монографія

Видано в авторській редакції

Технічний редактор А. Ігнатенко
Відповідальний за поліграфічне виконання Л. Овечкіна

Підп. до друку 08.08.2023 р. Формат 60x84 1/16.
Ум. друк. арк. 10,22. Облік. вид. арк. 8,00. Наклад 300 пр. Зам. 1933.

Видавець і виготовлювач Київський національний університет технологій та дизайну.
вул. Мала Шияновська, 2, м. Київ-11, 01011.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 993 від 24.07.2002.